

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ:

*ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ
& ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ*

Διπλωματική Εργασία:

*Ο κομμουνισμός στον Μαρξ ως άρση της αλλοτρίωσης
(1844-1848)*

Υπεύθυνος Καθηγητής: Γιώργος Φουρτούνης

Σαμιώτου Βασιλεία

ΑΜ: 1115Μ019

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	4
A. Ο Μαρξ και η φιλοσοφία.....	7
1. Η διαλεκτική μέθοδος του Μαρξ.....	7
2. Νέος υλισμός έναντι παλαιού υλισμού και ιδεαλισμού.....	8
3. Υλιστική αντίληψη της ιστορίας στη Γερμανική Ιδεολογία.....	10
i) Ντετερμινισμός.....	13
4. Κριτική στον Φόουερμπαχ.....	14
i) Αντιστροφή.....	14
ii) Ο υλισμός του Φόουερμπαχ κατά τον Μαρξ.....	16
B. Φύση του ανθρώπου.....	18
1. Η αντίληψη του Μαρξ για την ανθρώπινη «ουσία».....	18
i) Διατομικότητα.....	18
2. Ο άνθρωπος ως ον γένους και ως φυσικό ον.....	21
i) Δυνάμεις και ανάγκες.....	21
ii) Ιδιοποίηση μέσω της παραγωγικής δραστηριότητας.....	23
3. Φύση.....	24
4. Συμφιλίωση ατόμου και κοινωνίας.....	25
Γ. Η αλλοτρίωση στον χώρο της εργασίας.....	27
1. Αλλοτρίωση από την παραγωγική διαδικασία.....	29
2. Αλλοτρίωση από το προϊόν της εργασίας.....	31
3. Αλλοτρίωση από τη φύση.....	33
4. Αλλοτρίωση από το γένος.....	34
5. Αλλοτρίωση από τους άλλους ανθρώπους.....	34
Δ. Χαρακτηριστικά της αλλοτριωμένης κοινωνίας.....	37
1. Ανάγκες του ανθρώπου: τεχνητές και πραγματικές.....	37
2. Χρήμα.....	39
3. Καταμερισμός της εργασίας.....	40
4. Ιδεολογία.....	41
5. Κριτική στους οικονομολόγους.....	43

E. Άρση της αλλοτρίωσης.....	47
1. Υπέρβαση της αλλοτρίωσης (Aufhebung) στο Μαρξ.....	47
i) Αντιφάσεις του καπιταλισμού.....	48
ii) Η άρση στους Χέγκελ και Μαρξ.....	50
2. Αναγνώριση.....	52
3. Κύριος και δούλος.....	53
i) Ο ρόλος της εργασίας στον Μαρξ.....	55
4. Πραγμοποίηση.....	55
ΣΤ. Κομμουνισμός: μεταβολή τρόπου παραγωγής με όρους ανθρωπότητας.....	57
1. Το προλεταριάτο ως φορέας της κοινωνικής επανάστασης.....	59
2. Ο κομμουνισμός ως κίνηση.....	62
3. Αναίρεση της αστικής ηθικής.....	64
4. Ο κομμουνισμός ως εκπλήρωση του βίου γένους και υπέρβαση της αναγκαιότητας.....	66
5. Ολόπλευρη ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων.....	68
6. Προσωπικό και τυχαίο άτομο.....	70
7. Ισότητα εναντίον εξισωτισμού.....	71
8. Ιδιοποίηση του εξωτερικού πλούτου.....	72
9. Κομμουνιστική ιδεολογία.....	75
10. Αντικατάσταση των τάξεων από την κοινότητα.....	77
i) Τάξεις.....	77
ii) Κοινότητα.....	78
11. Ελευθερία: ψευδής και πραγματική.....	79
12. Αριστοτέλης και Μαρξ.....	80
i) Διατομικότητα έναντι οργανικισμού.....	80
ii) Έργο του ανθρώπου.....	81
13. Ο κομμουνισμός δεν είναι το τέλος.....	83
Αποτίμηση.....	85
i) Εμπιστοσύνη στον άνθρωπο.....	85
ii) Επιστήμονας ή φιλόσοφος;.....	86
Επίλογος.....	88
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	9

Πρόλογος

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να εκθέσει τις απόψεις του Μαρξ επάνω στο ζήτημα της αλλοτρίωσης, καθώς και της υπέρβασής της υπό τη μορφή της κομμουνιστικής οργάνωσης της παραγωγής και κατά προέκταση της κοινωνίας. Η αντίληψη του Μαρξ για την εξελικτική πορεία της ιστορίας υποκινείται από την αντίστοιχη ιδέα του Χέγκελ για την ανοδική πορεία του Νου¹. Ο Μαρξ ωστόσο δεν πιστεύει στην ύπαρξη του Νου αλλά στον πραγματικό άνθρωπο, ο οποίος εξελίσσεται διαρκώς, παράλληλα με την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων. Εκείνες καθορίζουν την συνείδησή του. Η εκπλήρωσή του συνίσταται στην πλήρη απελευθέρωση των δυνάμεων αυτών από τις σχέσεις ιδιοκτησίας και την υπαγωγή του παραγόμενου πλούτου στην υπηρεσία της ανθρωπότητας. Η βεβαιότητα ωστόσο για την έλευση του κομμουνισμού στα πρώιμα γραπτά του αποτέλεσε μια υπερβολική δήλωση νομοτελειακού χαρακτήρα, η οποία προέκυψε ως συμπέρασμα από την επιστράτευση της διαλεκτικής στην μελέτη της ιστορίας. Στη συνέχεια ωστόσο της ζωής του ο Μαρξ, ακριβώς λόγω του υλιστικού τρόπου σκέψης του, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η πορεία της ιστορίας κινείται μεν βάσει αιτιακών σχέσεων, χωρίς όμως να υφίσταται ένα προκαθορισμένο τέλος².

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το ζήτημα της κοινωνικής απελευθέρωσης αποτελεί ένα κατεξοχήν φιλοσοφικό ερώτημα, το οποίο απαιτεί μια απάντηση. Ο Μαρξ, ακολούθησε ως ένα σημείο τις φιλοσοφικές του καταβολές, εισάγοντας παράλληλα αυτό που αργότερα ονομάστηκε κριτική θεωρία. Παρακινούμενος από την πίστη του στην ενότητα θεωρίας και πράξης, αφιέρωσε της προσπάθειές του στη θεωρητική θεμελίωση αυτής της απάντησης και την πρακτική υποστήριξή της με κάθε μέσο.

1 Η επιλογή του όρου «Νους» για την απόδοση του γερμανικού Geist, συνδέεται με την ένταξη του Χέγκελ στη δυτική φιλοσοφική παράδοση, η οποία αδιαλείπτως διερευνά τη σχέση συνείδησης και εξωτερικού κόσμου. Η απόδοση του Geist ως «Πνεύμα» εγκυμονεί τον κίνδυνο απόδοσης αμιγώς μυστικιστικού περιεχομένου στον όρο. Στο Peter Singer, Χέγκελ, μτφρ. Μ. Χαραλάμπη, επιμ. Γ. Μανιάτης, Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 99- 103.

2 Υβόν Κινιού, *Μαρξ*, μτφρ. Ε. Μπιτσάκης, επιμ. Θάνος Μοσχούδης, Τόπος, Αθήνα 2011, σ. 37-38.

Εισαγωγή

Στο παρόν κείμενο θα επιχειρηθεί μια προσέγγιση στις έννοιες της αλλοτρίωσης και της υπέρβασής της υπό την μορφή του κομμουνισμού κατά την περίοδο 1844-1848, όπως αυτές διαγράφονται στις επιστολές από τη Γερμανο- Γαλλική Επετηρίδα, στις Σημειώσεις για τον Mill, στα Παρισινά Χειρόγραφα του 1844, στη Γερμανική Ιδεολογία, στις Θέσεις για τον Φόουερμπαχ, στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο και κατά χρονολογική εξαίρεση στην Κριτική του Προγράμματος της Γκότα.

Η αλλοτρίωση σύμφωνα με τον Μαρξ καταλαμβάνει όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου: οικονομία, πολιτική, κράτος και δίκαιο, ανθρώπινες σχέσεις, σχέση ανθρώπου και φύσης. Η διάχυτη αυτή αλλοτρίωση, η οποία στερεί τον άνθρωπο από έναν «ανθρώπινο βίο», στον οποίο εκπληρώνει την φύση του ως «δημιουργική δραστηριότητα» και απολαμβάνει τα προϊόντα της εργασίας του, πηγάζει από την πρωταρχική μορφή αλλοτρίωσης: την αλλοτρίωση της εργασίας ως δραστηριότητας.

Με την χρήση της έννοιας της αλλοτρίωσης, ο Μαρξ συνδέει τις οικονομικές του αναλύσεις με την φιλοσοφία του Χέγκελ, και συγκεκριμένα με την έννοια της συνείδησης, όπως θα καταδειχθεί παρακάτω. Ωστόσο ο Μαρξ μιλώντας για την αλλοτρίωση αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις, ενώ ο Χέγκελ ασχολείται με την ιστορική και πολιτισμική διάσταση της αλλοτρίωσης.³ Επομένως, ο Μαρξ δίνει στον όρο αλλοτρίωση διαφορετικό περιεχόμενο από εκείνο που δίνει ο Χέγκελ. Ο Χέγκελ θεωρεί την αλλοτρίωση αναγκαία και μη υπερβάσιμη συνέπεια της εξωτερίκευσης του ανθρώπου. Ο Μαρξ, δίνοντας εξ αρχής διαφορετικό περιεχόμενο σε αυτό που ονομάζει «γνήσια ανθρώπινη δραστηριότητα», διατυπώνει δύο διαφορετικές εκδοχές της ανθρώπινης εξωτερίκευσης: μια αλλοτριωμένη (αυτή που υπάρχει από τις δουλοκτητικές κοινωνίες έως και σήμερα) και μια μη-αλλοτριωμένη, αυτή που οραματίζεται για το μέλλον της ανθρωπότητας⁴. Ο άνθρωπος για εκείνον είναι ένα συγκεκριμένο ον με πραγματική δραστηριότητα, και όχι ένα καθαρά πνευματικό ον⁵.

3 Γεώργιος Ε. Σκουλάς, «Η έννοια της αλλοτρίωσης και το ιστορικό πρόβλημα επιστημολογίας και συνείδησης στον Μαρξ», *Το θήμα των κοινωνικών επιστημών*, τχ. 56, Φθινόπωρο 2009, σ. 212- 213.

4 Ίσταν Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, μτφρ. Ε. Κωσταντέλου, Κουκκίδα, Αθήνα 2016, σ. 95.

5 Κώστας Αξελός, *Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής*, μτφρ. Τ. Αθανασόπουλος, Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 186-187.

Ο Μαρξ διαχωρίζει έτσι την αντικειμενοποίηση από την αποξένωση ή αλλοτρίωση. Η αντικειμενοποίηση της ουσίας του μέσω της εργασίας συνιστά για τον άνθρωπο αυτοπραγμάτωση, η οποία όμως στην καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής μετατρέπεται σε αλλοτριωμένη δραστηριότητα⁶.

Δεδομένου ότι σε κανένα σημείο των κειμένων του Μαρξ δεν διευκρινίζεται το σαφές περιεχόμενο του κομμουνισμού ως οικονομική και πολιτική οργάνωση⁷, καθώς και των αποτελεσμάτων του στην κοινωνία, το παρόν κείμενο θα επικεντρωθεί στην ανθρωπολογία του Μαρξ, η οποία θεωρούμε ότι αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση του όρου. Εφόσον ο κομμουνισμός αποτελεί την συνθήκη πλήρωσης του ατόμου και του ανθρώπινου είδους ευρύτερα, θα πρέπει να εξετάσουμε σε τι αυτή συνίσταται. Όπως αναπτύσσεται στη Γερμανική Ιδεολογία, οι περιορισμοί στις σχέσεις των ανθρώπων αντιστοιχούν σε εκείνους στη σχέση τους με την φύση ως πηγής των μέσων διαβίωσης. Ο άνθρωπος που περιορίζεται από μια εξειδικευμένη εργασία, δεν μπορεί να αναπτύξει όλες του τις πλευρές, και επομένως να ταυτιστεί ως “ατομικό Είναι” με το “καθολικό Είναι”, αντικείμενο του οποίου είναι η «ολική πράξη» του ανθρώπινου είδους. Μέσω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, η ανθρώπινη δραστηριότητα γίνεται συνεχώς πιο καθολική, η φύση «εξανθρωπίζεται» και οι «ουσιώδεις δυνάμεις του ανθρώπου» πραγματώνονται. Αυτή η διαδικασία τείνει στον κομμουνισμό, που για τον Μαρξ θα αποτελέσει την πιο ολοκληρωμένη μορφή ταύτισης της ουσίας ανθρώπου και φύσης⁸.

Αναφορικά με τη δομή της παρούσας εργασίας, στην αρχή θα αναφερθούμε στην ανθρωπολογία του Μαρξ, η οποία αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως ιδιαίτερο τμήμα της φύσης. Στη συνέχεια, ακολουθώντας το δικό του νήμα σκέψης, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τα είδη της αλλοτρίωσης, όπως αυτά περιγράφονται στα Παρισινά Χειρόγραφα. Η σύλληψη του συγκεκριμένου περιεχομένου που αποδίδεται στον όρο, προέκυψε και από την μελέτη κλασικών κειμένων της πολιτικής οικονομίας (Smith, Say). Η κριτική που τους ασκεί ο Μαρξ στοχεύει στην αποκάλυψη της «φετιχοποίησης», στην απολυτοποίηση δηλαδή των

6 Amy E. Wendling, *Karl Marx on technology and alienation*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2011, σ. 14.

7 Εκτός από κάποια στοιχεία που εντοπίζονται στο κείμενο της *Κριτικής του Προγράμματος της Γκότα*.

8 Κώστας Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός. Οντολογία και αλλοτρίωση*, μτφρ. Β. Τομανάς, επιμ. Χ. Σταματοπούλου, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2009, σ. 95-96.

οικονομικών κατηγοριών που αυτές περιγράφουν. Πιο συγκεκριμένα, η ατομική ιδιοκτησία, ο καταμερισμός της εργασίας και η μισθωτή εργασία λαμβάνονται ως δεδομένα από τους οικονομολόγους, δίχως να διερευνηθούν η προέλευση και οι σχέσεις αλληλεπίδρασης μεταξύ τους (με εξαίρεση τον Smith, ο οποίος αναγνωρίζει την εργασία ως τον μοναδικό πλουτοπαραγωγικό παράγοντα).

Το περιεχόμενο του κομμουνισμού ως άρσης της αλλοτρίωσης θα διερευνηθεί κυρίως στα Χειρόγραφα και στη Γερμανική Ιδεολογία, καθώς στα κείμενα αυτά συναντάται εντονότερα η σύνδεσή του όρου με τα υπόλοιπα στοιχεία της οντολογίας του Μαρξ. Εφόσον πρόκειται για ένα σύνολο σημειώσεων, θα επιχειρηθεί μια ανασύνθεση των αποσπασμάτων στα οποία γίνεται η αντίστοιχη αναφορά, ώστε να εξαχθούν κάποια συνολικά συμπεράσματα αναφορικά με το περιεχόμενο και τις συνέπειες του κομμουνισμού.

A. Ο Μαρξ και η φιλοσοφία

Ο Μαρξ επιχείρησε περισσότερο να πραγματοποιήσει μια αντι - φιλοσοφία παρά μια φιλοσοφία. Στην προσπάθειά του αυτή υποχρεώθηκε να χρησιμοποιήσει φιλοσοφικούς όρους, αν και ήταν ενάντιος στην παραδοσιακή φιλοσοφία καθώς και στον τρόπο εκφοράς του λόγου από μέρους της⁹. Επιπλέον, ενώ ο Μαρξ χρησιμοποιεί ήδη φορτισμένους φιλοσοφικούς όρους (αυτοαποξένωση, ουσία, ον γένους κτλ), τους αποδίδει εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο, θέλοντας να καταδείξει την κενότητα του προηγούμενου νοήματος¹⁰. Ακόμα χειρότερα, στους ίδιους όρους ο Μαρξ αποδίδει σε διαφορετικές στιγμές διαφορετικά περιεχόμενα¹¹. Ο Μεσάρος επισημαίνει ότι οι βασικές έννοιες που χρησιμοποιεί ο Μαρξ (ιδιοκτησία, καταμερισμός της εργασίας, αλλοτρίωση κτλ), δεν είναι δυνατό να κατανοηθούν εάν δε ληφθεί υπόψη η διαλεκτική σχέση ανάμεσά τους. Η δυσκολία κατανόησης και αποκωδικοποίησης των κειμένων είναι εμφανής. Επιπλέον, η θεωρία του Μαρξ δεν διακατέχεται από συνοχή υπό τη μορφή συστήματος. Αυτό το χαρακτηριστικό ωστόσο για τον Μπαλιμπάρ αποτελεί δύναμη και όχι αδυναμία, καθώς του επιτρέπει να πραγματοποιήσει μια ρήξη με το φιλοσοφικό του παρελθόν. Ως «ανοιχτή» θεωρία, έχει την ιδιότητα να πραγματεύεται την ίδια την φιλοσοφία ως πρακτική (ύφος, μέθοδος, κοινωνική λειτουργία) και ως εκ τούτου δύναται να την μετασχηματίσει¹².

1. Η διαλεκτική μέθοδος του Μαρξ

Η διαλεκτική αποτελεί μέθοδο κατανόησης της πραγματικότητας μέσω της μελέτης της κίνησης και της ενότητας που τη διαπερνούν.¹³ Ωστόσο, η διαλεκτική μέθοδος του Μαρξ διαφέρει από εκείνη του Χέγκελ. Ο Μαρξ κατανοεί την αντίφαση ως γεγονός της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας και όχι ως προϊόν του πνεύματος¹⁴. Η διαφορά όμως δεν μπορεί να περιορίζεται μόνο στο αντικείμενο. Θα

9 Ετιέν Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφρ.- επιμ. Α. Στυλιανού, Νήσος, Αθήνα 1999, σ. 12.

10 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ.15-16.

11 Ollman Bertell, *Alienation. Marx's conception of man in capitalist society*, Cambridge University Press, London 1971, σ. 3- 5.

12 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ.12.

13 Κινιού, *Μαρξ*, ό.π., σ. 35.

14 Αιμίλιος Ζαχαρέας, *Η ιστορία των εκδόσεων του Καρλ Μαρξ*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2010, σ. 32.

πρέπει και η ίδια η δομή της διαλεκτικής να είναι διαφορετική¹⁵. Εφόσον η διαλεκτική του Μαρξ είναι ορθολογική και όχι μυστικοποιημένη, τότε η διαφορά αυτή θα πρέπει να αντικατοπτρίζεται και στην ίδια την ουσία της¹⁶. Αυτό δεν ισχύει μόνο για την διαλεκτική αλλά και για τις υπόλοιπες εγγειανές έννοιες που ο Μαρξ χρησιμοποιεί, όπως η άρνηση κλπ¹⁷.

Ο Μαρξ προσεγγίζει την μελέτη της ιστορίας με την χρήση της κατηγορίας των παραγωγικών δυνάμεων. Για εκείνον, η συνεχής εξέλιξή τους διαμορφώνει τις ζωές των ανθρώπων και επομένως την ιστορία τους. Όταν ο βαθμός εξέλιξής τους δεν συμβαδίζει πλέον με τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, επέρχεται η ρήξη (αντίφαση). Η διαφορά που ο Μαρξ διαπίστωσε ανάμεσα στην πραγματική ιστορική εξέλιξη και σε εκείνο που η αστική τάξη παρουσίαζε ως τέτοια (ιδεολογική καταβολή της φιλοσοφίας) τον οδήγησε στο να εφεύρει αυτή τη νέα, «πρωτότυπη» διαλεκτική¹⁸. Η εισαγωγή της διαλεκτικής από τον Μαρξ αποτέλεσε επίσης θεωρητικοποίηση της εξελισσόμενης συνείδησης των εργατών, ώστε να πραγματοποιηθεί μια τομή ανάμεσα στις έως τότε σοσιαλιστικές θεωρίες και τον «επιστημονικό σοσιαλισμό» που ο Μαρξ εκπροσωπούσε. Σκοπός της διαλεκτικής ήταν η ορθή, και άρα επαναστατική κατανόηση της ιστορικής διαδικασίας¹⁹.

2. Νέος υλισμός έναντι παλαιού υλισμού και ιδεαλισμού

«Και όπως καθετί φυσικό πρέπει να γεννηθεί, έτσι έχει και ο άνθρωπος τη γενετική πράξη του, την ιστορία, η οποία όμως είναι γι' αυτόν μια συνειδητή γενετική πράξη, και γι' αυτόν τον λόγο μια γενετική πράξη η οποία αυτοαναιρείται συνειδητά. Η ιστορία είναι η αληθινή φυσική ιστορία του ανθρώπου»²⁰.

15 Καρλ Κορς, *Μαρξισμός και φιλοσοφία*, μτφρ. Μ. Λαμπρίδης, Γ. Λυκιαρδόπουλος, Ύψιλον, Αθήνα 2017, σ. 136.

16 Η σκοπιά του Αλτουσέρ διαφοροποιείται από τις άλλες, καθώς θεωρεί ότι μετά το 1945 ο Μαρξ απομακρύνεται από τον «θεωρητικό ανθρωπισμό» και στρέφεται σε μια νέου τύπου διαλεκτική η οποία καθορίζεται πρωτίστως από τον υλισμό. Βλ. Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 50-51 και Κινιού, *Μαρξ*, ό.π., σ. 22.

17 Louis Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, επίμ. Π. Σωτήρης, Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2015, σ. 141.

18 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 18.

19 Κορς, *Μαρξισμός και φιλοσοφία*, ό.π., σ. 133- 136.

20 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, μτφρ. –επιμ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2014, σ. 300.

Σύμφωνα με την υλιστική θεώρηση του Μαρξ, όπως αυτή διατυπώνεται στο παραπάνω απόσπασμα, η ιστορία αφορά την εξέλιξη του ανθρώπου ως φυσικής υπόστασης. Αντίθετα, ο ιδεαλισμός για τον Μαρξ αφαιρεί από την ιστορία την διάσταση του μετασχηματισμού, και άρα της επαναστατικής προοπτικής. Όμως και ο υλισμός αφαιρεί από την πραγματικότητα την δραστηριότητα του υποκειμένου. Αυτό που ο Μαρξ πρότεινε είναι ένας νέος υλισμός, ο οποίος ταυτίζεται με την πρακτική ανθρώπινη δραστηριότητα²¹. Αναφορικά με τους θεωρησιακούς φιλόσοφους, ο Μαρξ πίστευε ότι έθεσαν τον εαυτό τους εκτός κοινωνίας, αγνοώντας τόσο την δική τους υλική συνθήκη, όσο και των ατόμων στα οποία απευθυνόταν. Με αυτό τον τρόπο «εκβίασαν» το πραγματικό άτομο να αναχθεί σε θεωρητικό επίπεδο στο «απόλυτο πνεύμα». Για τον Μαρξ, η πραγματική απελευθέρωση του ατόμου μπορεί να προκύψει μόνο στον πραγματικό κόσμο και με πραγματικά μέσα²². Αυτή συνίσταται στην άρση του καπιταλιστικού συστήματος αφενός και αφετέρου στην υπέρβαση της αναγκαιότητας, η οποία ταυτίζεται με την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η απελευθέρωση του ανθρώπου δεν είναι δυνατή υπό άλλους όρους, ενώ συνιστά μια ιστορική και όχι νοητική πράξη. Για τον Μαρξ πραγματοποιείται «μέσα από ιστορικές σχέσεις, την κατάσταση της βιομηχανίας, του εμπορίου, της γεωργίας, της συναλλαγής»²³.

Στο γερμανικό ιδεαλισμό, η τάξη του κόσμου ανήχθη στην δραστηριότητα του υποκειμένου. Η παράσταση έτσι υποβαθμίστηκε και τον κυρίαρχο ρόλο έλαβε η συνείδηση. Για τον Μαρξ η απόδοση έμφασης στην υποκειμενική δραστηριότητα αποτελεί άρνηση μιας ουσιαστικότερης δραστηριότητας: εκείνης που συστήνει τον εξωτερικό κόσμο και τον μορφοποιεί. Στη νεότερη φιλοσοφία και ιδιαίτερα στον Καντ, οι κατηγορίες του καθολικού (συνείδηση, πνεύμα κτλ) έχουν δύο πλευρές: την παράσταση και την υποκειμενικότητα, στις οποίες ο Μαρξ αναφέρεται στις Θέσεις για τον Φόουερμπαχ. Ο Μαρξ αντιλαμβάνεται την παράσταση ως ερμηνεία, ενώ επιπλέον παρατήρησε ότι η παράστασή μας για την τάξη του κόσμου συνδέεται με την εξέχουσα σημασία που αποδίδεται σε αυτή, υποβιβάζοντας τη σημασία της κίνησης.²⁴

21 Peter Singer, *Μαρξ*, μτφρ. Μ. Χαράλάμπη, επιμ. Γ. Μανιάτης, Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 69.

22 Ο Costanzo Preve αποδίδει τον υλισμό της ελευθερίας του Μαρξ στην επιρροή που του άσκησε η φιλοσοφία του Επίκουρου. Στο Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 17.

23 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 369.

24 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 42- 43.

Για τον Χέγκελ, η ύπαρξη της συνείδησης είναι εκείνη που αποτελεί την «ενεργό εμπειρία». Ο νέος ιδεαλισμός, κατά προέκταση έχει υλιστικά στοιχεία, καθώς δίνει προτεραιότητα στο δρων υποκείμενο, εφόσον υφίσταται η αντίθεση ανάμεσα στις έννοιες της παράστασης και της δραστηριότητας. Αλλά και η παράσταση ή ενατένιση στον υλισμό αποτελεί για τον Μαρξ ιδεαλιστικό στοιχείο. Ο Μαρξ θέλησε να διαχωρίσει την παράσταση από την υποκειμενικότητα και να αναδείξει την πρακτική δραστηριότητα ως κατηγορία²⁵. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το μοναδικό αληθινό υποκείμενο για τον Μαρξ είναι εκείνο της πρακτικής, η οποία υπήρχε πάντοτε και θα συνεχίσει να υπάρχει. Ο Μπαλιμπάρ υποστηρίζει ότι ο Μαρξ μετέφερε την κατηγορία του υποκειμένου από τον ιδεαλισμό στον υλισμό, όταν ταύτισε την ουσία του με την πρακτική και την πρακτική με την επαναστατική δραστηριότητα²⁶.

3. Υλιστική αντίληψη της ιστορίας στη Γερμανική Ιδεολογία

Σύμφωνα με την ερμηνεία του Μαρξ όπως είδαμε, οι γερμανοί φιλόσοφοι είχαν διαχωρίσει την ιστορία από τις υλικές προϋποθέσεις της. Στηρίχθηκαν στις ιδέες για να εξηγήσουν την πραγματικότητα, ώστε η ιστορική αφήγηση να στηρίζεται σε κατασκευές και όχι σε γεγονότα²⁷. Θεωρεί ότι αγνόησαν το γεγονός, ειδικά ο Χέγκελ, ότι οι άνθρωποι πρέπει να ζουν για να υπάρξει η ιστορία. Για να υφίσταται όμως αυτή η προϋπόθεση, η ζωή, θα πρέπει να παράγονται τα υλικά μέσα που θα την συντηρήσουν. Για τον Μαρξ, αυτό που προσδίδει στους ανθρώπους την ανθρωπινή τους ιδιότητα, είναι ότι παράγουν οι ίδιοι, με διαφορετικό τρόπο σε κάθε ιστορική περίοδο, τα μέσα της επιβίωσής τους. Η παραγωγή αυτή συνιστά μια ιστορική πράξη, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί τον θεμελιώδη όρο της εκτύλιξης της ιστορίας, καθώς πρέπει να εκπληρώνεται συνεχώς προκειμένου οι άνθρωποι να ζήσουν. Κάθε ιστορική αντίληψη θα πρέπει να έχει αυτή την δραστηριότητα ως βάση της. Στην Γερμανία κατά τον Μαρξ δεν υπήρξαν ποτέ πραγματικοί ιστορικοί, δεδομένου ότι δεν είχαν ποτέ μια γήινη βάση για την αφήγηση της ιστορίας.

Ο Μαρξ εξετάζει την παραγωγή των μέσων διαβίωσης αλλά και των πνευματικών αγαθών. Μέσω της θεσμοποίησης της ιδιοκτησίας, του καταμερισμού

25 Αυτ.

26 Αυτ., σ. 44- 45.

27 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 398.

της εργασίας και της άνισης διανομής, αυτά μετατρέπονται σε μια ξένη δύναμη που καταδυναστεύει τους ανθρώπους. Οι ιδεαλιστές, έχουν την τάση αυτή την αναπαραγωγή της ζωής, να την αντιμετωπίζουν ως αναπαραγωγή ενός ατόμου. Σύμφωνα με τον Μαρξ, τα άτομα «φτιάχνουν το ένα το άλλο», τόσο σωματικά όσο και πνευματικά. Δεν είναι δυνατό για κανέναν να αναπαραγάγει τον εαυτό του²⁸. Ως εκ τούτου, η φιλοσοφία και η θεολογία δεν είναι δυνατό να συνδράμουν προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης. Η πραγματική απελευθέρωση για τον Μαρξ ξεκινά με την πλήρωση των βιοτικών αναγκών και ολοκληρώνεται με την εναρμόνιση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων²⁹.

Ο Μαρξ επομένως εκλαμβάνει την ανθρώπινη δραστηριότητα και συναλλαγή ως κατεξοχήν ιστορική πράξη, ενώ τα μέσα της είναι διαρκώς μεταβαλλόμενα μέσα σε ένα κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Η «πρακτική μυστικοποίηση» του καπιταλισμού, εμφανίζεται στην πρακτική άρνηση της ιστορικής διαδικασίας από τη φιλοσοφία. Για τον Μαρξ η ιστορική διάσταση του ανθρώπου είναι μια δεδομένη συνθήκη. Η αντίθεση της προσέγγισής του από εκείνης του Χέγκελ στηρίζεται στην εξής αντίληψη: οι κατηγορίες ως αφαιρέσεις έχουν χρονικά όρια, τα οποία ταυτίζονται με τα όρια, κοινωνικά και ιστορικά, τα οποία διαμορφώνουν την αντίληψη του εκάστοτε φιλοσόφου. Επομένως, δεν μπορούμε να αποδώσουμε στις κατηγορίες καθολική και υπερϊστορική εγκυρότητα. Η ιδιότητα αυτή μπορεί να αποδοθεί μόνο στην αδιάκοπη δραστηριότητα του ανθρώπου. Η εισαγωγή της ιστορίας από τον Χέγκελ ως μιας αφαιρετικής έννοιας με τελεολογικά χαρακτηριστικά αποτελεί για τον Μαρξ, λόγω του αυθαίρετου χαρακτήρα της, μια θεολογική τελεολογία. Για τον Μαρξ ο άνθρωπος δεν είναι μια διάσταση της ιστορίας αλλά η ιστορία είναι μια διάσταση του ανθρώπου. Ένα αντικειμενικό ον είναι υποχρεωτικά και ιστορικό και το αντίστροφο. Χωρίς επομένως την αναφορά σε αυτό, η αναφορά στην ιστορία δεν έχει νόημα³⁰.

Ο Μαρξ αντιπροτείνει την δική του γραμμική και εξελικτική αντίληψη της ιστορίας. Κάθε γενιά παραλαμβάνει από την προηγούμενη μια δεδομένη συνθήκη, που ισοδυναμεί με τον βαθμό ανάπτυξης των μέσων παραγωγής. Αυτά τα μέσα εξελίσσονται μέσα από μια δυναμική διαδικασία, στο πλαίσιο δυναμικών συνθηκών.

28 Αυτ., σ. 389.

29 Αυτ., σ. 369-370.

30 Ίσθβαν Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, μτφρ. Ε. Κωνσταντέλου, επιμ. Γ. Κρητικός, Κουκκίδα, Αθήνα 2016, σ. 267-268.

Οι θεωρησιακοί φιλόσοφοι διαστρέβλωσαν αυτή τη διαδικασία, θεωρώντας πως η ιστορία έχει σκοπούς, δηλαδή τα γεγονότα δεν είναι αποτελέσματα αλληλουχίας αλλά προκαθορισμένα με ντετερμινιστικό τρόπο. Η παγκοσμιοποίηση της ιστορίας κατ'αντιστοιχία, πραγματοποιείται με την διεύρυνση του εμπορίου και την μετεγκατάσταση προηγμένων μέσων και τρόπων παραγωγής. Δεν είναι μια αφαιρετική διαδικασία που επιτυγχάνει το «παγκόσμιο πνεύμα» ή η «αυτοσυνείδηση», αλλά μια διαδικασία με καθαρά υλική βάση. Με την κομμουνιστική επανάσταση, θα αρθούν ολοκληρωτικά οι τοπικοί και εθνικοί φραγμοί και η ιστορία θα γίνει πλήρως παγκόσμια³¹. Ωστόσο, η κοινωνική κατάσταση εντός του καπιταλιστικού πλαισίου χαρακτηρίζεται από τον Μαρξ ως «προϊστορία», εφόσον χαρακτηρίζεται από τον καταμερισμό της εργασίας και την ταξική διαίρεση που υποδουλώνουν τα άτομα. Η «ιστορία» θα ξεκινήσει μετά την εγκαθίδρυση του κομμουνισμού³².

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η νέα υλιστική αντίληψη της ιστορίας διαφέρει ριζικά από την ιδεαλιστική. Δεν καθορίζει μια κατηγορία για κάθε περίοδο αλλά παραμένει, όπως υποστηρίζει ο Μαρξ, προσηλωμένη στην πραγματικότητα. Κυρίως όμως, εξηγεί την διαμόρφωση των ιδεών με βάση τον τρόπο παραγωγής και όχι το αντίστροφο, δεν αποδίδει δηλαδή τις πράξεις των ανθρώπων σε προκαθορισμένες ιδέες. Αν και υπάρχει σαφώς διαντίδραση ανάμεσα στις δύο σφαίρες, οι υλικές συνθήκες είναι για τον Μαρξ εκείνες που διαδραματίζουν τον καθοριστικό ρόλο³³. Οι κυρίαρχες ιδέες επομένως, δεν είναι δυνατό να καταργηθούν με την κριτική αλλά μόνο με την ανατροπή των παραγωγικών σχέσεων. Οι παραγωγικές σχέσεις που κάθε γενιά κληροδοτεί στην επόμενη, αποτελούν για τον Μαρξ το θεμέλιο της «ουσίας» του ανθρώπου. Οι διατυπώσεις των ιδεαλιστών φιλοσόφων δεν δύνανται να έχουν καμία επίδραση στις κοινωνικές εξελίξεις, εφόσον η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι εκείνη, που υπό μορφή ιστορικής τάσης θα επιβάλλει την ανατροπή με αντικειμενικό τρόπο. Η επανάσταση επομένως δεν είναι ζήτημα ιδεών αλλά πράξης, ή καλύτερα πρακτικής απάντησης σε θεωρητικά ζητήματα³⁴.

31 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 386-387.

32 Istvan Meszaros, *The power of ideology*, Zed Books, London & New York 2005, σ. 258.

33 Singer, *Μαρξ*, ό.π., σ. 84-85.

34 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 394.

ι) Ντετερμινισμός

Ο ντετερμινισμός ως επιστημονική μέθοδος ορίζεται ως η απόδοση συγκεκριμένων αιτίων σε συγκεκριμένα αποτελέσματα. Ως τέτοια πληροί τα κριτήρια της επιστημονικότητας και δεν τίθεται ζήτημα στατικότητας του κόσμου ή επίδρασης μεταφυσικών αιτίων στην πραγματικότητα. Ο Μαρξ, με την εμπλοκή του οικονομικού στοιχείου στην ιστορική διαδικασία ως καθοριστικού, διεύρυνε την αντίληψή μας για την ανθρώπινη ζωή και εισήγαγε μια νέα προοπτική για τις κοινωνικές επιστήμες. Η επίδραση της οικονομίας προκαλεί «τάσεις», οι οποίες ωστόσο δεν λειτουργούν αυτόνομα ως «νόμοι», αλλά τελικά καθορίζονται από τον ανθρώπινο παράγοντα. Το πρόβλημα εμφανίζεται όταν ο Μαρξ σε κάποια σημεία απολυτοποιεί αυτή την «νομοτέλεια»³⁵. Ο Μαρξ, ακολουθώντας τον Χέγκελ, υπέπεσε κάποιες φορές και ο ίδιος στο σφάλμα του απόλυτου ντετερμινισμού, θεωρώντας την έλευση του κομμουνισμού ιστορική βεβαιότητα. Στην αλληλογραφία του με τον Ρούγκε, ενόψει της ίδρυσης του νέου περιοδικού Γερμανο - Γαλλική Επετηρίδα στο Παρίσι, γράφει: *«Αυτό που είναι αναγκαίο συμβαίνει [...] Δεν αμφιβάλλω συνεπώς ότι θα παραμεριστούν όλα τα εμπόδια, το βάρος των οποίων διόλου δεν παραγνωρίζω»*³⁶.

Παρά την βεβαιότητα που εκφράζει στα νεανικά έργα του για την πορεία της ιστορίας προς ένα συγκεκριμένο προορισμό, δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο Μαρξ περιορίζεται σε έναν αυστηρά οικονομικό ντετερμινισμό. Η αντίληψή του για την κοινωνία στηρίζεται στην αλληλεπίδραση πολλών διαφορετικών πεδίων, όπως οι ανθρώπινες σχέσεις, η ιδεολογία ή η πολιτική. Αν και η σύστασή τους καθορίζεται από την οικονομία, υφίσταται αλληλόδραση ανάμεσα σε αυτές τις ξεχωριστές σφαίρες καθώς και ανάδραση από εκείνες προς την οικονομία. Παράλληλα επίσης με την υιοθέτηση της άποψης ότι υπάρχουν νόμοι που διέπουν την μακροϊστορία, ο Μαρξ ασχολήθηκε και με την μοναδικότητα και απροσδιοριστία γεγονότων της μικροϊστορίας, όπως η δικτατορία του Λουδοβίκου Βοναπάρτη και η Παρισινή Κομμούνα.³⁷ Επομένως, δεν μπορεί να του αποδοθεί ο χαρακτηρισμός του ντετερμινιστή, τουλάχιστον όχι με την αρνητική έννοια.

35 Κινιού, Μαρξ, ό.π., σ. 59-62.

36 Επιστολές από τη Γερμανο- γαλλική Επετηρίδα. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 197.

37 Κινιού, Μαρξ, ό.π., σ. 62-63.

4. Κριτική στον Φόουερμπαχ

ι) Αντιστροφή

Η κριτική του χριστιανισμού και της φιλοσοφίας από τον Φόουερμπαχ υπήρξε για τον Μαρξ καθοριστική. Εκείνος, σύμφωνα με τον Μαρξ έδειξε ότι η φιλοσοφία είναι ουσιαστικά η θρησκεία ανεπτυγμένη από τη σκέψη, και ως εκ τούτου μια άλλη μορφή αποξένωσης. Για τον Μαρξ, παρά το γεγονός ότι η φιλοσοφία αρνείται την θρησκεία, η ίδια δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο στην σφαίρα των εννοιών, η οποία όμως καθ'εαυτή έχει θεολογική προέλευση³⁸. Στην πραγματικότητα, και ο ίδιος ο Μαρξ υποχρεώθηκε στη χρήση φιλοσοφικών όρων, προσδίδοντάς τους όμως ένα νέο περιεχόμενο. Ο Μαρξ ιδιοποιήθηκε ένα χρήσιμο εργαλείο από τον Φόουερμπαχ: την αντιστροφή. Ενώ όμως ο Φόουερμπαχ την εφάρμοσε αποκλειστικά στον χώρο της θρησκείας (ο άνθρωπος προβάλλει τις δικές του ιδιότητες στον θεό), ο Μαρξ προέκτεινε την χρήση της στον χώρο της κοινωνικής παραγωγής. Ως αποτέλεσμα της αντιστροφής προκύπτει έτσι η αλλοτρίωση του υποκειμένου από τον εαυτό του και από τα προϊόντα της εργασίας του. Στα Χειρόγραφα ο Μαρξ εξηγεί την λειτουργία της αστικής οικονομίας με όρους οι οποίοι συνδέονται με εκείνους που χρησιμοποιεί ο Φόουερμπαχ: η εργασία του εργάτη μετατρέπεται στον εξωτερικό αντικειμενικό κόσμο ο οποίος όμως αυτονομείται και γίνεται εχθρικός προς τον ίδιο, ακριβώς όπως η θρησκεία. Στις *Σημειώσεις για τον Mill* περιέχεται η παρακάτω διατύπωση: «*Είναι φανερό ότι τα οικονομικά εγκαθιδρύουν μια αλλοτριωμένη μορφή κοινωνικής σχέσης ως την ουσιώδη, αυθεντική και φυσική μορφή*», σε παραλληλία με την κριτική που διατυπώνεται στην Ουσία του Χριστιανισμού³⁹. Όμως ο παλαιός υλισμός για τον Μαρξ, τον οποίο ο Φόουερμπαχ εκπροσωπεί, δεν δύναται να υπερβεί την αλλοτρίωση εφόσον προϋποθέτει διαχωρισμένα άτομα τα οποία μοιράζονται μια κοινή ουσία. Υπό αυτή την έννοια αποτελεί μια αστική φιλοσοφία⁴⁰.

38 Κώστας Παπαϊωάννου, *Από την κριτική του ουρανού στην κριτική της γης*, μτφρ. Ξ. Κομνηνός, επίμ. Α. Pons, Ίνδικτος, Αθήνα 2013, σ. 20.

39 Singer, Μαρξ, ό.π., σ. 57-58.

40 Ετιέν Μπαλιμπάρ, «Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία στην κοινωνική οντολογία, και πίσω: τι να κάνουμε με την 6^η θέση του Μαρξ για τον Φόουερμπαχ;», στο Μ. Μπαρτσιδής (επιμ), *Διατομικότητα*. Κείμενα για μια οντολογία της σχέσης, μτφρ. Λ. Μάνο-Χρηστίδη, Νήσος, Αθήνα 2014, σ. 352.

Αναφορικά με την μετατόπιση του πεδίου της κριτικής από την θρησκεία στην παραγωγή και τη αντικατάσταση της ουσιοκρατίας από τη διατομικότητα⁴¹, ο Άλτουσέρ υποστηρίζει ότι ο Μαρξ στις Θέσεις απορρίπτει το «ανθρωπιστικό» περιεχόμενο που ο Φόουερμπαχ δίνει στον κομμουνισμό και υιοθετεί μια επιστημονική θεώρηση του μετασχηματισμού, αυτό της ταξικής πάλης.⁴² Πιο συγκεκριμένα, ο Φόουερμπαχ κατά τον Μαρξ κατανοεί τον εαυτό του ως κομμουνιστή με λανθασμένο τρόπο. Θεωρεί την κομμουνιστική ιδεολογία κατηγορήμα του ανθρώπου, ενώ για τον Μαρξ ανθρωπινότητα και κομμουνισμός είναι αδιαχώριστα⁴³. Επιπλέον, ο Φόουερμπαχ θεωρεί ότι Είναι και «ουσία» θα πρέπει να εναρμονίζονται στην παρούσα συνθήκη ώστε οι άνθρωποι ή τα ζώα να είναι ικανοποιημένα. Όμως ο Μαρξ στην εργατική τάξη βλέπει μια πολυπληθή τάξη, που το Είναι τους δεν συμβαδίζει ούτε στο ελάχιστο με την «ουσία» τους (με το περιεχόμενο που της αποδίδει ο Φόουερμπαχ). Η εναρμόνιση για εκείνον μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της επανάστασης⁴⁴.

Πιο συγκεκριμένα, ο Φόουερμπαχ έδειξε ότι στη θρησκεία ο άνθρωπος διαχωρίζεται αρχικά από την ουσία του, η οποία εξαντικειμενικεύεται στο πρόσωπο του θεού και στη συνέχεια υποτάσσεται σε εκείνη, ως εάν αυτή να αποτελούσε μια ξένη δύναμη. Ωστόσο, η θρησκεία επιτελεί και έναν θετικό ρόλο. Μέσω αυτού του αναδιπλασιασμού, ο άνθρωπος αποκτά συνείδηση του εαυτού του. Ο άνθρωπος κατά τον Φόουερμπαχ έχει ανάγκη τη θρησκεία διότι η ουσία του έρχεται σε σύγκρουση με την ύπαρξή του. Επομένως, δεν χρειάζεται να απαρνηθεί την θρησκεία, αρκεί μόνο να συλλάβει το ουσιαστικό της νόημα. Είναι η λύτρωση στο φαντασιακό επίπεδο από τα δεινά της επίγειας ζωής του.

Ο Μαρξ ανέπτυξε το επιχείρημα του Φόουερμπαχ για τη θρησκεία, υποστηρίζοντας ότι η ύπαρξή της και μόνο αποτελεί ένδειξη κοινωνικής και οικονομικής αλλοτρίωσης. Ο Φόουερμπαχ πρότεινε ως λύση την ορθή κατανόηση της θρησκείας, ενώ ο Μαρξ την ανατροπή των σχέσεων εκμετάλλευσης. Στην Εισαγωγή της Κριτικής της φιλοσοφίας του δικαίου του Χέγκελ, ο Μαρξ επαναδιατυπώνει το αίτημά του να κατακτηθεί «η πραγματική ευτυχία» και να εγκαταλειφθεί η συνθήκη

41 Η έννοια της διατομικότητας θα αποσαφηνιστεί στην ενότητα Β1ι του παρόντος κειμένου, σ.17

42 Αυτ., σ.330,

43 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 399.

44 Αυτ., 400- 401.

«που έχει ανάγκη από ανταπάτες»⁴⁵. Ωστόσο, ο Μαρξ πίστευε ότι ο Φόουερμπαχ με τις ιδέες που διατύπωσε έθεσε τα φιλοσοφικά θεμέλια του σοσιαλισμού και αντιμετώπισε την θρησκεία και την ιδεαλιστική παράδοση αποτελεσματικά, δίνοντας στον ίδιο την ευκαιρία να προχωρήσει περαιτέρω την κριτική του. Το σχήμα της αντιστροφής χρησιμοποιείται ευρέως στη Γερμανική Ιδεολογία, ως όπλο εναντίον των νεοεγελιανών (συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του Φόουερμπαχ)⁴⁶.

ii) Ο υλισμός του Φόουερμπαχ κατά τον Μαρξ

Ο Φόουερμπαχ περιέλαβε στη θεώρησή του το αίτημα για αλλαγή του κόσμου, ωστόσο αυτό κατά τον Μαρξ δεν έφτασε ποτέ στην ολοκλήρωσή του ως υλικό αίτημα. Ο ρόλος του υλικού κόσμου είναι περιορισμένος στον Φόουερμπαχ, καθώς γίνεται αντιληπτός αποκλειστικά μέσω της εποπτείας, ενώ επιπλέον υποστηρίζει ότι διακατέχεται από μια αρμονία, η οποία λαμβάνει χώρα μεταξύ των μερών του. Επίσης, αναφέρεται στην αφαιρετική έννοια του «ανθρώπου» ως όντος γένους και στην ουσία του, παραβλέποντας την ύπαρξη του «πραγματικού ιστορικού ανθρώπου». Το λάθος του, σύμφωνα με τον Μαρξ έγκειται στο ότι προσπαθεί να ερμηνεύσει τον αισθητηριακό κόσμο από μια φιλοσοφική σκοπιά, με αποτέλεσμα να του αποδίδει μια αμετάβλητη ουσία (υλισμός). Ο Μαρξ αντιπαραβάλλει την δική του υλιστική αντίληψη (νέος υλισμός), υποστηρίζοντας ότι η «αισθητηριακή βεβαιότητα» του Φόουερμπαχ είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας, η οποία εξελίσσεται ιστορικά και είναι αδιάκοπη. Το περιβάλλον γίνεται συνεχώς αντικείμενο διεργασιών και μεταβολών, με αποτέλεσμα να μην είναι το ίδιο σε κάθε ιστορική περίοδο⁴⁷.

Ωστόσο η αντίληψη του Φόουερμπαχ ότι πρέπει να αντιμετωπίζουμε τα αντικείμενα όπως πραγματικά είναι, βοήθησε τον Μαρξ να απαντήσει στο ερώτημα περί της σχέσης ανθρώπου και φύσης. Αυτό, όπως υποστηρίζει ο Μαρξ αποτελεί ένα ψευδές ερώτημα της φιλοσοφίας και αιτία παραγωγής κατηγοριών όπως η «υπόσταση», η «αυτοσυνείδηση» κτλ. Για τον Μαρξ ο άνθρωπος δεν διακρίνεται από

45 Καρλ Μαρξ, *Κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, μτφρ. Μ. Λυκούδης, Παπαζήση, Αθήνα 1978, σ. 18.

46 Ronald Boer, *Criticism of earth: on Marx, Engels and theology*, Leiden, Boston 2012, σ. 128-132.

47 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 372.

την φύση, καθώς πάντα έρχεται υποχρεωτικά σε συναλλαγή με μια ιστορικά καθορισμένη φύση. Οι έννοιες αυτές ακυρώνονται μόλις έλθουν σε επαφή με την πραγματικότητα της ενότητας ανθρώπου και φύσης στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας, η οποία συναντάται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περίοδο, χωρίς ωστόσο ποτέ να εκλείψει. Για τον Μαρξ, τα μέσα παραγωγής καθορίζουν τις συνθήκες αλλά και καθορίζονται από αυτές. Τόσο το φυσικό τοπίο όσο και οι φυσικές επιστήμες που ο Φόουερμπαχ θαυμάζει, είναι παράγωγα της βιομηχανίας και του εμπορίου⁴⁸.

Τέλος, ο Φόουερμπαχ κατά τον Μαρξ πλεονεκτεί έναντι των «καθαρών» υλιστών, καθώς αντιλαμβάνεται και τον άνθρωπο ως «αισθητηριακό αντικείμενο». Το σωστό ωστόσο θα ήταν να τον εκλάβει ως «αισθητηριακή δραστηριότητα». Η αφαιρετική αυτή αντίληψη, δεν λαμβάνει υπόψη το κοινωνικό περιβάλλον και τις βιοτικές συνθήκες που κάθε γενιά κληροδοτεί στην επόμενη, και οι οποίες κάνουν τους ανθρώπους «αυτό που είναι». Σαν συνέπεια της αντίληψης αυτής, ο Φόουερμπαχ παύει να είναι υλιστής όταν πρόκειται για την ιστορία. Επίσης, αναγνωρίζει μόνο το συναίσθημα ως ατομικό χαρακτηριστικό καθώς και τις αντίστοιχες εξιδανικευμένες σχέσεις αγάπης και φιλίας, παραβλέποντας όλες τις άλλες μορφές σχέσεων. Έτσι, αποτυγχάνει στο να δει τον κόσμο ως ένα σύνολο ανθρώπινης δραστηριότητας. Συνέπεια αυτής της αποτυχίας είναι η καταφυγή στην «ανώτερη εποπτεία», ενώ αντίθετα για τον Μαρξ η εξαθλίωση αποτελεί όρο αλλά και σηματοδότηση της αναγκαιότητας για επαναστατική αλλαγή⁴⁹.

48 Αυτ., σ. 373-374.

49 Αυτ., σ. 375.

B. Φύση του ανθρώπου

1. Η αντίληψη του Μαρξ για την ανθρώπινη «ουσία»

Ο όρος *Wesen* χρησιμοποιείται από τον Μαρξ με εντελώς νέο περιεχόμενο, καθώς δεν πιστεύει σε μια αμετάκλητη ουσία του ανθρώπου αλλά σε μια μεταβαλλόμενη σύμφωνα με τις εκάστοτε υλικές συνθήκες⁵⁰. Στην πραγματικότητα ο Μαρξ βγαίνει από την ουσιοκρατική προβληματική, θέτοντας το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων ως καθοριστικό της ουσίας. Επομένως, η ουσία είναι για εκείνον τόσο υπερβατική όσο και εμμενής⁵¹. Παρά την κοινή παραδοχή, η αντίληψη του Μαρξ για την ανθρώπινη ουσία είναι αφαιρετική και υπερβατική (αϊστορική), καθώς με τις έννοιες της δύναμης (*Kraft*) και της ανάγκης (*Bedürfnis*) χαρακτηρίζονται οι άνθρωποι σε όλες τις ιστορικές περιόδους⁵². Στη Γερμανική Ιδεολογία ο άνθρωπος και η συνείδηση του, η οποία εκφράζεται με τη γλώσσα, θα προσδιοριστούν ως καθαρό προϊόν της διαντίδρασης με άλλα άτομα. Ο Μαρξ επομένως δεν μπορεί να θεωρηθεί υποστηρικτής ούτε του ατομισμού ούτε του ολισμού αλλά της διατομικότητας⁵³.

i) Διατομικότητα⁵⁴

Ο Μαρξ ορίζει την ανθρώπινη ουσία σύμφωνα με τη σχέση εργασίας και συνείδησης. Υιοθετεί τη σύλληψη του Χέγκελ ότι η συνείδηση διαμορφώνεται, όπως θα καταδειχθεί παρακάτω⁵⁵ μέσω της παραγωγικής δραστηριότητας. Επιπλέον, εφόσον ο άνθρωπος έχει την ιδιαίτερη ικανότητα να παράγει τα μέσα της διαβίωσής του, ο Μαρξ αναζητά την ουσία του και στα αντικείμενα ως αντικειμενοποιημένη

50 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, σ. 15-16.

51 Γιώργος Φουρτούνης, Παραδόσεις από το μάθημα «*Αλλοτρίωση, ιδεολογία και υποκείμενο στην νεωτερικότητα*», 2017.

52 Ollman Bertell, *Alienation: Marx's conception of man in capitalist society*, Cambridge University Press, New York 1973, σ. 76.

53 Φουρτούνης, Παραδόσεις, ό.π.

54 Η πορεία της έννοιας της διατομικότητας διαγράφεται στην εισαγωγή του τόμου Μπαρτσίδης (επιμ), *Διατομικότητα. Κείμενα για μια οντολογία της σχέσης*, ό.π., σ. 27-39. Η καταγωγή του όρου αποδίδεται από τον Μπαρτσίδη στη γαλλική παράδοση και συγκεκριμένα στον Κογιέβε, καθώς εντοπίζεται για πρώτη φορά στις παραδόσεις των ετών 1937- 1938 για τη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, σ.40-41.

55 Στην ενότητα Κύριος και δούλος του παρόντος κειμένου, σ. 49.

εργασία⁵⁶. Επομένως, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ουσία του ανθρώπου επιμερίζεται σε δύο ικανότητες και ταυτόχρονα αναγκαιότητες: την ικανότητα να δημιουργεί και την ικανότητα να σχετίζεται με τους άλλους ανθρώπους. Ωστόσο, η δημιουργία προϋποθέτει ένα κοινωνικό πλαίσιο. Ως εκ τούτου, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το δίκτυο των σχέσεων είναι εκείνο που καθορίζει τον άνθρωπο ως τέτοιο.

Η πιο σαφής έκφραση αυτής της τοποθέτησης βρίσκεται στη Γερμανική Ιδεολογία, όπου αναφέρεται ότι οι άνθρωποι φτιάχνουν ο ένας τον άλλο, τόσο σωματικά όσο και πνευματικά⁵⁷. Ο Μπαλιμπάρ, αναφορικά με τον ρόλο των κοινωνικών σχέσεων, δίνει έμφαση στην έκτη θέση για τον Φόουερμπαχ, καθώς τη θεωρεί ιδιαίτερα διαφωτιστική αναφορικά με την αντίληψη του Μαρξ για την ανθρώπινη ουσία, και συγκεκριμένα στην πρόταση: *«Όμως η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση εγκατεστημένη στο επιμέρους άτομο. Η πραγματικότητά της είναι το ενιαίο σύνολο (das ensemble) των κοινωνικών σχέσεων»*⁵⁸. Η διατύπωση αυτή διαγράφει κατά τον Μπαλιμπάρ μια διαφορετική αντίληψη της σχέσης και του περιεχομένου ουσίας και ανθρώπου. Η ουσία δεν αποτελεί αφαίρεση η οποία «κατοικεί» ή «είναι εγκατεστημένη»⁵⁹ (inwohned) στα μεμονωμένα άτομα. Επιπλέον, σύμφωνα πάλι με την ανάλυση του Μπαλιμπάρ, στην έκτη θέση ο Μαρξ αντιτάσσεται τόσο στον ρεαλισμό όσο και στον νομιναλισμό, δηλαδή τόσο στην άποψη ότι η ουσία προηγείται των ατόμων (κατά τις πλατωνικές ιδέες) όσο και εκείνη που υποστηρίζει ότι τα άτομα (ως αριστοτελικά καθέκαστα) είναι τα μόνα πραγματικά όντα και οι καθολικές έννοιες αποτελούν αφαιρέσεις που όμως δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα. Και οι δύο θεωρήσεις αποτυγχάνουν να εκτιμήσουν τις ανθρώπινες ενεργητικές σχέσεις, οι οποίες όμως τελικά είναι εκείνες που καθορίζουν, υπό διαφορετικές μορφές τους ανθρώπους ως ιδιαίτερο γένος, επομένως και την ουσία τους.⁶⁰

Ο Μαρξ αντιτείνει την δική του αντίληψη για την ανθρώπινη ουσία ως προϊόν των σχέσεων, τόσο στον ατομικισμό όσο και στον οργανικισμό (ολιστική οπτική),

56 Μπαλιμπάρ, Η φιλοσοφία του Μαρξ, ό.π., σ. 49.

57 Γερμανική Ιδεολογία. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 389.

58 Καρλ Μαρξ, *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, μτφρ. Γ. Μπλάνας, Ερατώ, Αθήνα 2004, σ. 67.

59 Ανάλογα με την μεταφραστική επιλογή.

60 Μπαλιμπάρ, Η φιλοσοφία του Μαρξ, ό.π., σ. 52.

στην αντίληψη δηλαδή η κοινωνία ως σύνολο προΐσταται των μελών της. Προκειμένου να αποφύγει το ενδεχόμενο σύγχυσης, προτίμησε, σύμφωνα με τον Μπαλιμπάρ, να χρησιμοποιήσει τον γαλλικό όρο *ensemble* (σύνολο) αντί του γερμανικού *das Ganze* (ολότητα). Η διατομικότητα είναι ο καταλληλότερος όρος που θα μπορούσε να περιγράψει την πολυσχιδία των σχέσεων, οι οποίες δεν είναι, απόλυτα, ούτε εσωτερικές ούτε εξωτερικές στα άτομα αλλά υπάρχουν ανάμεσά τους⁶¹. Σύμφωνα με τον Μπαλιμπάρ, ο Μαρξ δεν ήθελε έναν όρο που να δηλώνει πληρότητα, αλλά κάποιον που να αναπαριστά ένα ανοιχτό σύμπαν, ως σύνολο διαφορετικών όρων που όμως μένει απροσδιόριστο ως τέτοιο⁶². Αυτό σημαίνει ότι οι ανθρώπινες σχέσεις αποτελούν ένα απροσδιόριστο δίκτυο σε πολλά επίπεδα. Είναι μη ιεραρχημένες, δεν έχουν ένα ιστορικό τέλος και υπάρχουν άπειρες εκδοχές ως προς την εξέλιξή τους, με θετικές ή αρνητικές συνέπειες⁶³.

Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή, η οντολογία αλλάζει πεδίο. Από το άτομο μετακινείται στις σχέσεις (*Verhältnisse*). Αυτές οι σχέσεις συνδέουν τα άτομα με την κοινότητα και ταυτόχρονα τα συγκροτούν ως τέτοια. Η θεώρηση της μαρξικής ατομικότητας σύμφωνα με τον Μπαλιμπάρ εισάγει την αλληλεξάρτηση ανάμεσα στα άτομα, ενώ το καθένα από μόνο του αποτελεί αφαίρεση καθώς δεν συμμετέχει στο σύνολο των σχέσεων, στην ουσία του είδους του. Το άτομο και η κοινότητα μπορούν να αναπτυχθούν μόνο παράλληλα και όχι το ένα σε βάρος του άλλου. Κατά συνέπεια για τον Μαρξ τόσο η εργασία όσο και η επαναστατική πράξη είναι κατ' ανάγκη συλλογικές. Η διατομική οντολογία δεν περιγράφει μια στατική κατάσταση αλλά περισσότερο μια διαδικασία. Για τον Μπαλιμπάρ, οι σχέσεις αποτελούν έναν διαρκή μετασχηματισμό, μια «διαρκή επανάσταση», η οποία είναι η μοναδική πραγματική και ορθολογική (με εγγεληανούς όρους) πράξη⁶⁴.

Διατομική είναι και η προέλευση της συνείδησης ως γλώσσας στον Μαρξ. Πρόκειται για μια «πρακτική» και «πραγματική» συνείδηση, η οποία σχηματίζεται υπό την πίεση της ανάγκης για σύναψη σχέσεων με τους άλλους. Δεν προϋπάρχει της κοινωνίας αλλά αποτελεί προϊόν της. Στο αρχικό της στάδιο αποτελεί συνείδηση για τον άμεσο περιβάλλον, καθώς ο άνθρωπος βρίσκεται σε διαδικασία

61 Αυτ., σ. 53-54.

62 Μπαλιμπάρ, *Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία*, ό.π., σ. 354.

63 Αυτ., σ. 354-355.

64 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 55-56.

αυτοσυνειδητοποίησης⁶⁵. Καθώς εξελίσσεται, μετατρέπεται σε συνείδηση του εαυτού μέσω των άλλων και των άλλων μέσω του εαυτού. Είναι εμφανής εδώ η ομοιότητα με την εγγελιανή πορεία του Νου.

2. Ο άνθρωπος ως ον γένους και ως φυσικό ον

Ο Μαρξ ακολουθεί τον Φόουερμπαχ⁶⁶ στον ορισμό του ανθρώπου ως όντος γένους⁶⁷. Αυτό σημαίνει ότι εκείνος «καθιστά θεωρητικά και πρακτικά αντικείμενό του το γένος, το δικό του και των υπόλοιπων πραγμάτων» και «φέρεται προς εαυτόν ως το παροντικό, ζωντανό γένος, επειδή φέρεται προς εαυτόν ως ένα ον καθολικό, και ως εκ τούτου ως ένα ελεύθερο ον». Ο άνθρωπος είναι σε θέση να αναγνωρίζει το δικό του γένος, αλλά και των ζώων και των πραγμάτων, και επιπλέον είναι σε θέση να «παράγει σύμφωνα με το μέτρο κάθε είδους». Επίσης, σε αντιδιαστολή με τα ζώα, ο άνθρωπος μπορεί να παράγει καθολικά, δηλαδή ανεξάρτητα από την σωματική του ανάγκη και «παράγει αληθινά μόνο όταν είναι ελεύθερος από αυτή»⁶⁸.

Καθολικό ον είναι εφόσον καθολικό είναι και το πεδίο της (ανόργανης) φύσης από το οποίο ζει. Ταυτίζεται με τα ζώα ως προς το ότι εξαρτάται από τη φύση, όμως ο άνθρωπος έχει την ιδιαιτερότητα ότι «καθιστά ολόκληρη τη φύση ανόργανο σώμα του» ενώ παράλληλα «καθιστά την ίδια τη βιοτική δραστηριότητά του αντικείμενο της βούλησης και της συνείδησής του». Το προνόμιο της ελεύθερης ενσυνείδητης δραστηριότητας είναι εκείνο που τον καθιστά ελεύθερο, και αυτή η ελευθερία αποτελεί χαρακτηριστικό του γένους του. Η ιδιαιτερότητα του είδους του γενικά συνίσταται στο ότι έχει τη σωματική κατασκευή και λειτουργία του ανθρώπου και επιτελεί τις δραστηριότητές του (με την ευρύτερη έννοια) με ανθρώπινο τρόπο⁶⁹.

65 Γερμανική Ιδεολογία. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 379.

66 Λουδοβίκος Φόουερμπαχ, *Η Ουσία του Χριστιανισμού*, μτφρ. Θανάσης Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2012, σ. 38.

67 Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούνται εξίσου οι μεταφράσεις του όρου *Gattungswesen* «ον είδους» και «ειδωλογικό ον», δίχως να λαμβάνονται υπόψη οι μεταφραστικές αντιδικίες. Βλ. Μπάμπης Γραμμένος, *Υπόμνημα Έργων, Εννοιών και Ονομάτων στο : Καρλ Μαρξ, Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, μετ. Μπάμπης Γραμμένος, Γλάρος, Αθήνα 1975, σ. 217.

68 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Καρλ Μαρξ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 253-255.

69 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 84.

ι) Δυνάμεις και ανάγκες

Ο Μαρξ διακρίνει τις δυνάμεις και τις ανάγκες, ως ιδιότητες του ανθρώπου σε φυσικές και ειδωλογικές. Φυσικές είναι εκείνες που μοιράζεται με τα ζώα, ενώ ειδωλογικές εκείνες που κατέχει μόνο ως μέλος του ανθρώπινου είδους. Η έννοια της αλλοτρίωσης, όπως θα εξηγηθεί παρακάτω, στηρίζεται στην διάκριση αυτή ανάμεσα στον άνθρωπο ως φυσικό και ως ειδωλογικό ον. Ο αλλοτριωμένος άνθρωπος δεν εκφράζει με πλήρη τρόπο τις ιδιότητες του γένους του, οι οποίες κατηγοριοποιούνται σε δυνάμεις και ανάγκες, αλλά υποχρεώνεται να ταυτίσει την ύπαρξή του, υποτιμώντας τον εαυτό του, με τις φυσικές, τις οποίες μοιράζεται με τα ζώα.

Οι ειδωλογικές δυνάμεις ή ορμές (ως καταβολές και ικανότητες) εκφράζονται πλήρως όταν επιτυγχάνεται ο εσωτερικός σκοπός τους και μπορούμε να πούμε ότι έχουν τη δική τους μορφή εντελέχειας. Η έννοια της ανάγκης είναι πολύ στενότερη, και προσδιορίζει την επιδίωξη απόκτησης αγαθών που συνήθως δεν είναι άμεσα προσβάσιμα. Ο άνθρωπος ως ένα φυσικό ον, είναι ένα ον ασθενές, καθώς η επιβίωσή του εξαρτάται από την φύση. Εφόσον έχει συνείδηση της αδυναμίας του, είναι και ένα «περιπαθές» ον. Το πάθος (Leidenschaft), είναι για τον Μαρξ μέρος της ουσιώδους δυνάμής του. Ως φυσικό και αισθητηριακό υποκείμενο, είναι ταυτόχρονα και αισθητηριακό αντικείμενο για τους άλλους και για την φύση, η οποία στο πρόσωπό του αντικειμενοποιεί τις ουσιώδεις δυνάμεις της. Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι εάν ο άνθρωπος δεν είχε τα αντικείμενα της επιβίωσης του έξω από τον εαυτό του, δεν θα αποτελούσε φυσικό ή αντικειμενικό ον. Επίσης, δεν θα ήταν αντικειμενικό ον αν δεν αποτελούσε αντικείμενο για άλλους και δεν είχε άλλους ως αντικείμενό του. Για τον Μαρξ, *«ένα μη αντικειμενικό ον είναι ένα μη ον»*⁷⁰.

Τα συναισθήματα και τα πάθη αποτελούν για τον Μαρξ «αληθινές οντολογικές ουσιολογικές καταφάσεις». Εφόσον το αντικείμενό τους δεν μπορεί παρά να είναι εξωτερικό, υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τρόποι και αντικείμενα «κατάφασης» ή απόλαυσης. Επίσης, χαρακτηριστικό των ανθρώπων είναι η κατάφαση των αντικειμένων μέσω άλλων ανθρώπων. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας για τον Μαρξ αποτέλεσε απαραίτητο στάδιο ώστε τα συναισθήματα και τα πάθη να φτάσουν στην ολοκληρωμένη τους μορφή, καθώς προσφέρει τα προϊόντα της ως νέα αντικείμενα δραστηριότητας και απόλαυσης⁷¹.

70 Παρισινά Χειρόγραφα. Στο: Μαρξ, Κείμενα από τη δεκαετία του 1840, ό.π., σ. 299-300.

71 Αυτ., σ. 318.

Κάθε ικανότητα αντιστοιχεί σε μια ανάγκη και αντίστροφα. Οποιαδήποτε ανάγκη όμως συνοδεύεται υποχρεωτικά από την δυνατότητα εκπλήρωσής της⁷². Κάθε αίσθημα ανάγκης που εμφανίζεται, αποτελεί έκφραση μιας ήδη υπάρχουσας δύναμης, η οποία πασχίζει να βγει στην επιφάνεια. Η παραδοχή αυτή μπορεί να εξηγήσει τη διαφοροποίηση των αναγκών ανά ιστορική περίοδο, καθώς οι δυνάμεις του ανθρώπου συνεχώς εξελίσσονται. Για τον Μαρξ, η εξέλιξη αυτή έχει θετικό πρόσημο. Στη Γερμανική Ιδεολογία επικροτεί τη μετακίνηση από την ύπαιθρο στις πόλεις, η οποία συνοδεύεται από πολλαπλασιασμό των αναγκών.

Σε κάθε ιστορική περίοδο επομένως, οι ανάγκες μεταβάλλονται, ακολουθώντας την εξέλιξη των δυνατοτήτων, οι οποίες εξαντικειμενικεύονται στη φύση. Διευρύνονται συνεχώς, ως το τελικό στάδιο του κομμουνισμού, στο οποίο οι ανάγκες θα ταυτίζονται με «την ολότητα της ανθρώπινης δραστηριότητας». Οι φυσικές δυνάμεις ομοιάζουν με τις ζωικές και αποσκοπούν στην εκπλήρωση των ζωικών λειτουργιών, η οποία όμως αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη των ειδωλογικών, καθώς δίχως αυτές ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε να επιβιώσει ώστε να διαφοροποιηθεί από τα ζώα. Ωστόσο, η ιεράρχηση αυτή εμπερικλείει τον κίνδυνο του υποβιβασμού του ανθρώπου στο ζωικό κομμάτι του. Η αλλοτρίωση είναι ένα ζωντανό παράδειγμα αυτής της περίπτωσης⁷³.

ii) Ιδιοποίηση μέσω της παραγωγικής δραστηριότητας

Η παραγωγική δραστηριότητα αποτελεί το κατεξοχήν χαρακτηριστικό γένους (ειδωλογικό) και ταυτόχρονα το κύριο μέσο ιδιοποίησης των εξωτερικών αντικειμένων. Είναι «*η πράξη διαντίδρασης ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, στην οποία ενεργεί τόσο το σώμα όσο και η νόηση*». Είναι η πραγματική κίνηση των ανθρώπινων δυνάμεων, «*η ζωντανή διαδικασία αντικειμενοποίησης αυτών των δυνάμεων στη φύση*»⁷⁴. Ως τέτοια, θα πρέπει να εκφράζεται ως «*αυθόρμητη δραστηριότητα*», αντίθετα με τις επιταγές του καταμερισμού της εργασίας, ενώ έρχεται σε αντίθεση με τις ζωικές λειτουργίες, οι οποίες αποτελούν το αναγκαίο υπόβαθρο της⁷⁵.

72 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 180.

73 Bertell, *Alienation: Marx's conception...*, ό.π., σ. 76-79.

74 Αυτ., σ. 99.

75 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 168.

Υπάρχουν πολλά είδη ανθρώπινης δραστηριότητας, όμως η κύρια είναι αυτή της υλικής παραγωγής⁷⁶. Στα ύστερα έργα του ο Μαρξ θα αντικαταστήσει τον όρο δραστηριότητα με τον (διευρυμένο) όρο εργασία. Η παραγωγική διαδικασία επιστρατεύει όλες τις δυνάμεις του ανθρώπου. Είναι η δραστηριότητα γένους, γιατί εκπληρώνει με πλήρη τρόπο τις ανθρώπινες δυνάμεις. Η εξέλιξη των ανθρώπινων δυνάμεων είναι επίσης αποτέλεσμα της παραγωγικής εργασίας. Αυτή καθιστά τη φύση «αντικείμενο» και «ανόργανο σώμα» του ανθρώπου, ενισχύοντας τις δυνάμεις που του έχουν κληροδοτηθεί. Η φύση του ανθρώπου για τον Μαρξ περιλαμβάνει τις δυνάμεις του αλλά και τα αντικείμενα στα οποία εκείνες αντικειμενοποιούνται. Επομένως, δεν περιορίζεται στην σωματικότητα αλλά την υπερβαίνει, ιδιοποιούμενη τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου⁷⁷. Η δυνατότητα του ανθρώπου να αντικειμενοποιεί τον εαυτό του (αναδιπλασιασμός), αποτελεί χαρακτηριστικό του είδους του. Τα στοιχεία εκείνα που αντικειμενοποιούνται είναι τα «εγγενώς ανθρώπινα», ώστε μέσα στον μορφοποιημένο από την παραγωγική δραστηριότητα κόσμο, ο άνθρωπος μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του⁷⁸.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν υπάρχει σαφής διάκριση στο έργο του Μαρξ ανάμεσα στις έννοιες δραστηριότητα, εργασία και δημιουργικότητα. Για εκείνον, ο καθένας εναποθέτει στο προϊόν του μέρος από τον εαυτό του. Η παραγωγική δραστηριότητα αποκαλείται «δημιουργική δύναμη» και ισοδυναμεί με την επέκταση των όρων εργασία και δραστηριότητα. Κάθε όρος περιγράφει, έτσι, μια διαφορετική πλευρά της ίδιας διαδικασίας. Δεν ταυτίζονται όμως πάντα: για παράδειγμα η εργασία στο καπιταλιστικό πλαίσιο είναι δραστηριότητα αλλά όχι δημιουργικότητα⁷⁹.

3. Φύση

Η φύση αποτελεί για τον άνθρωπο την αποκλειστική πηγή τόσο των μέσων διαβίωσης, όσο και του αντικειμένου και των εργαλείων της εργασίας του. Υπό αυτή την έννοια, είναι προφανές ότι ο ανθρώπινος βίος (σωματικός και πνευματικός) είναι

76 Αντίθετα από τον Χέγκελ για τον οποίο η δραστηριότητα συνίσταται σε «αφηρημένη διανοητική δραστηριότητα», βλ. Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 94.

77 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 100-103.

78 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 168.

79 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 104-105.

απόλυτα και συνεχώς εξαρτημένος από αυτή⁸⁰. Η συνεχής συνδιαλλαγή, υπό τη μορφή της επεξεργασίας, με τη φύση είναι αναπόφευκτη. Η μορφοποίηση του εξωτερικού «αισθητηριακού κόσμου», αποτελεί υπό αυτή την έννοια την επιβεβαίωση της ιδιότητας γένους. Αποτελεί «αναδιπλασιασμό του εαυτού του», όχι στην νοητική σφαίρα (όπως θα έλεγε ο Χέγκελ), αλλά έμπρακτα. Η εξανθρωπισμένη φύση, σε συνδυασμό με την κοινωνικότητα καλλιεργούν την αντίληψη και τις αισθήσεις του ανθρώπου, υπό την μορφή των «ανθρώπινων ουσιωδών δυνάμεων»⁸¹. Ο εξωτερικός κόσμος, ο οποίος περιλαμβάνει τόσο τα δημιουργήματά του όσο και τους άλλους ανθρώπους τον καθορίζει.

Η κατάργηση της ελεύθερης ενσυνείδητης παραγωγικής δραστηριότητας, ως λειτουργίας γένους, από τους διάφορους ιστορικούς τρόπους παραγωγής συνιστά αντιστροφή της σχέσης με την «αισθητηριακή πραγματικότητα», εφόσον αυτή η δραστηριότητα που αναπαράγει την ζωή και αποτελεί το πλεονέκτημα του ανθρώπου έναντι των ζώων, μετατρέπεται σε απλό μέσο επιβίωσης. Η αλλοτρίωση συνίσταται σε αυτή την αντιστροφή και στερεί τον άνθρωπο τόσο από τα μέσα επιβίωσης όσο και από εκείνα που είναι απαραίτητα για την εκπλήρωσή της φύσης του ως όντος γένους.

4. Συμφιλίωση ατόμου και κοινωνίας

Σύμφωνα με τα παραπάνω, για τον Μαρξ ο άνθρωπος είναι κατεξοχήν κοινωνικό ον. Ο ατομικός άνθρωπος αποτελεί έκφραση της ιδιότητάς του ως όντος γένους και επιπλέον «το άτομο είναι το κοινωνικό ον». Αυτές οι δύο ιδιότητες είναι αδιαχώριστες, δεδομένου του χαρακτηριστικού της κοινωνικότητας που ενυπάρχει στην ανθρώπινη ουσία. Κατά συνέπεια δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στον ατομικό και τον κοινωνικό βίο και επομένως δεν υφίσταται αντιπαράθεση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία⁸². Έτσι, η «κοινωνία των ιδιωτών», ως κοινωνία αντικρουόμενων συμφερόντων (Φιλοσοφία του Δικαίου), δεν συνάδει με την αντίληψη του Μαρξ για την φύση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος είναι για εκείνον προϊόν διαντίδρασης με τους άλλους ανθρώπους ενώ επιπλέον δεν μπορεί να δημιουργήσει χωρίς τους άλλους, να εκπληρώσει δηλαδή την κύρια ειδωλογική του λειτουργία.

80 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 180.

81 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 277.

82 Αυτ., σ. 274.

Αυτό ισχύει εφόσον το χαρακτηριστικό της κοινωνικότητας του ανθρώπου εδράζεται στην αντίληψή του Μαρξ για την δραστηριότητα ως πραγματοποίηση δυνάμεων, η οποία μπορεί να εκτελεστεί μόνο μαζί με τους άλλους. Η πραγματοποίηση των δυνάμεών μας περιλαμβάνει τους άλλους και ο προνομιακός τομέας της κοινωνικότητας του ανθρώπου είναι εκείνος της παραγωγής. Επιπλέον, ο κάθε άνθρωπος είναι αντικείμενο της φύσης, και ως τέτοιο αποτελεί αντικείμενο ιδιοποίησης από τους άλλους και επομένως γίνεται τμήμα τους και έτσι τους καθορίζει. Αναφερόμενος στην κοινωνία ο Μαρξ εννοεί την συνεργασία (εμπρόθετη ή όχι) μεταξύ ατόμων. Με μια ευρύτερη έννοια όμως με τον όρο κοινωνία μπορεί να εννοεί πρώτον, την κοινωνική διάσταση του ανθρώπου, δεύτερον, τις άμεσες σχέσεις με τους άλλους, τρίτον, τις διαμεσολαβημένες από αντικείμενα σχέσεις και τον αντικειμενικό κόσμο. Η ικανοποίηση των αναγκών έτσι, από όπια σκοπιά κι αν τη δούμε, επιτάσσει την συνδιαλλαγή με τους άλλους. Παρατηρείται επομένως ότι από όλες τις πλευρές η πραγματοποίηση των δυνάμεων και των αναγκών μας εξαρτάται από τους άλλους⁸³.

83 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 106-109.

Γ. Η αλλοτρίωση στο χώρο της εργασίας

Ο βίος ταυτίζεται από τον Μαρξ με τη δραστηριότητα. Όμως η δραστηριότητα αυτή (η οποία αποτελείται από τη σωματική και την πνευματική ενέργεια), στο καπιταλιστικό πλαίσιο αυτονομείται και στρέφεται τελικά ενάντια στον άνθρωπο⁸⁴. Η αποξενωμένη εργασία μετατρέπει την ουσία γένους του ανθρώπου, δηλαδή την πνευματική και σωματική ειδολογική δύναμή του, σε μια ουσία ξένη προς αυτόν, σε ένα μέσο της ατομικής ύπαρξής του. Η ατομική ύπαρξη για τον Μαρξ συνίσταται στη ζωική διάσταση του ανθρώπου, εφόσον στερείται της κοινωνικότητας, η οποία αποτελεί σημαντικό χαρακτηριστικό του είδους. Η αλλοτριωμένη εργασία αποξενώνει τον άνθρωπο από το ίδιο το σώμα του, όπως και από την φύση έξω από αυτόν, όπως και από την πνευματική ουσία του, την ανθρώπινη ουσία του⁸⁵.

Η θεωρία της φύσης του ανθρώπου με την θεωρία της αλλοτρίωσης συνδέονται μέσω της έμφασης που δίνεται στην *«κατάτμηση των αλληλοσυνδεόμενων στοιχείων»* που συνθέτουν τον άνθρωπο. Ο διαχωρισμός του ανθρώπου από τα στοιχεία αυτά συνιστά επίσης αλλοτρίωση. Αυτά είναι η εργασία, η φύση, τα προϊόντα, οι σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους. Ως χαρακτηριστικά του ανθρώπου που αποκόπτονται από εκείνον, αλλάζουν κι εκείνα περιεχόμενο και μετατρέπονται σε κάτι διαφορετικό⁸⁶.

Εφόσον έχουν αποκοπεί όλα τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, ο άνθρωπος μετατρέπεται σε μια *«αφηρημένη δραστηριότητα»*⁸⁷. Ο όρος έχει μια διευρυμένη χρήση από τον Μαρξ και χρησιμοποιείται για να δηλώσει κάτι που έχει αποκοπεί από το κοινωνικό όλον. Υπό αυτό τον όρο εργασία και κεφάλαιο αναφέρονται επίσης ως αφαιρέσεις. Η εργασία αποτελεί *«υποκείμενο δίχως αντικείμενο»* και το κεφάλαιο *«αντικείμενο δίχως υποκείμενο»*. Κατά αυτό τον τρόπο, η αλλοτρίωση αφορά εξίσου εργάτη και κεφαλαιοκράτη⁸⁸. Η αφαίρεση στερεί από το αντικείμενο την συγκεκριμενοποίηση και κατά συνέπεια τη συσχέτιση με άλλα αντικείμενα. Εμφανίζεται έτσι ως ανεξάρτητη από το κοινωνικό σύνολο, ενώ το αντικείμενο χάνει ένα σημαντικό συστατικό του - τον ιδιαίτερο τρόπο διασύνδεσης του με τα άλλα.

84 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 253.

85 *Αυτ.*, σ. 255.

86 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 134.

87 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 214.

88 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 190.

Ο αλλοτριωμένος άνθρωπος έχει χάσει έτσι την επαφή με την ανθρώπινη ιδιαιτερότητα. Εκτελεί αδιαφοροποίητη εργασία επάνω σε αδιαφοροποίητα αντικείμενα και με αυτό τον τρόπο χάνεται η ανθρώπινη πολυμορφία. Η αφαίρεση δίνει ένα στοιχείο ομοιότητας στα στοιχεία, το οποίο παραπλανεί την νόηση στο να κατηγοριοποιεί τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου (με μη έγκυρο τρόπο), τα οποία όμως δεν μπορούν να ενταχθούν σε κατηγορίες εφόσον χαρακτηρίζονται από μοναδικότητα⁸⁹.

Η αλλοτρίωση ξεκινά για τον Μαρξ εντός της κατεξοχήν ειδωλογικής δραστηριότητας, αυτή της εργασίας ως παραγωγικής διαδικασίας, και προεκτείνεται σε όλες τις πλευρές της ζωής. Η εργασία ως όρος της υλικής παραγωγής λαμβάνει πολλές διαστάσεις. Παράγει εμπορεύματα, τον εργάτη ως υλική υπόσταση και τον εαυτό της. Παρατηρείται ωστόσο ότι όσο περισσότερο πλούτο παράγει ο εργάτης, τόσο υποτιμάται η δική του αξία.

«[...] το αντικείμενο το οποίο παράγει η εργασία, το προϊόν της, της αντιπαράτίθεται ως ένα ξένο ον, ως μια δύναμη ανεξάρτητη από τον παραγωγό[...]. Αυτή η πραγματοποίηση της εργασίας εμφανίζεται (στην οικονομολογική κατάσταση) ως αποπραγμάτωση του εργάτη, η εξαντικειμενίκευση ως απώλειά του και υποτέλεια στο αντικείμενο, η ιδιοποίηση ως αποξένωση, ως αλλοτρίωση», ενώ επιπλέον «όσο περισσότερο ο εργάτης αναλώνεται στην εργασία, τόσο πιο ισχυρός γίνεται ο ξένος, αντικειμενικός κόσμος τον οποίο δημιουργεί απέναντί του, τόσο φτωχότερος γίνεται ο ίδιος, ο εσωτερικός κόσμος του τόσο λιγότερο του ανήκει»⁹⁰.

Στον εξωτερικό κόσμο ασφαλώς δεν ανήκουν μόνο τα αντικείμενα, αλλά και οι κοινωνικές σχέσεις, οι θεσμοί, το κράτος κτλ. Η πραγματικότητα αυτή χαρακτηρίζεται από τον Μαρξ με το σύνθημα «το χρήμα δεν έχει κύριο» (εφόσον όλες οι ανθρώπινες ανάγκες και ο υλικός πλούτος μεταφράζονται στην αφηρημένη μορφή του χρήματος), το οποίο εκφράζει τη «συνολική κυριαρχία της νεκρής ύλης επάνω στον άνθρωπο»⁹¹. Η έννοια της αλλοτρίωσης, ως υπαγωγής του ανθρώπου στα αντικείμενα και τις απαιτήσεις τους, θα αναπτυχθεί αργότερα στο Κεφάλαιο ως «φετιχισμός του εμπορεύματος»⁹².

89 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 134.

90 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 250-251.

91 Αυτ., σ. 220.

92 Γιάννης Μαραμαθάς, «Η μέθοδος της κριτικής της πολιτικής οικονομίας», *Θέσεις*, τχ. 132, Ιούλ.-Σεπτ. 2015, σ. 56.

Ο Bertell υποστηρίζει ότι η αλλοτρίωση μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο ως το αντίθετο της μη - αλλοτρίωσης. Πρόκειται για δύο άκρα που το ένα αποτελεί σημείο αναφοράς για τον άλλο. Η μη - αλλοτριωμένη συνθήκη δεν έχει υπάρξει ακόμα ιστορικά, αλλά θα πραγματοποιηθεί στον κομμουνισμό. Επίσης, ενώ στα Χειρόγραφα οι όροι αλλοτρίωση και αποξένωση εμφανίζονται αρκετές φορές ως ταυτόσημοι, ο Bertell θεωρεί ότι η αποξένωση ως έννοια έχει μεγαλύτερη ένταση. Κάποιες φορές η αποξένωση εμφανίζεται ως προϋπόθεση της αλλοτρίωσης, η οποία δεν είναι όπως είδαμε σαφώς καθορισμένη, αλλά ωστόσο καταλαμβάνει το σύνολο της κοινωνίας (όλες τις τάξεις). Η κοινωνία βρίσκεται υπό την εξουσία μιας «απάνθρωπης δύναμης», της άψυχης ύλης, και ζει σύμφωνα με τις προσταγές της⁹³.

Οι μορφές της αλλοτρίωσης, οι οποίες διαγράφονται στο Πρώτο Χειρόγραφο, είναι οι εξής: αλλοτρίωση από την παραγωγική διαδικασία, από το προϊόν της, από την υπόσταση του ανθρώπου ως όντος γένους, από τους άλλους ανθρώπους και από τη φύση. Ο Μεσάρος ομαδοποιεί αυτές τις μορφές ως εξής: η αλλοτρίωση περιλαμβάνει την αποξένωση από τον εαυτό μας και την φύση. Αυτή προεκτείνεται στη συνέχεια στις σχέσεις ανθρώπου προς άνθρωπο και ανθρώπου προς το γένος του, υπό την μορφή αποτελέσματος⁹⁴.

1. Αλλοτρίωση από την παραγωγική διαδικασία (αυτοαλλοτρίωση)

Η αλλοτρίωση του εργάτη εντός της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας περιγράφεται στο Πρώτο Χειρόγραφο ως αποξένωση από την ίδια του την δραστηριότητα. Κατά την διάρκεια της παραγωγής, ο εργάτης δεν είναι ο εαυτός του αλλά ανήκει σε κάποιον άλλο, εφόσον οφείλει να εκτελεί διαταγές για όσο χρόνο βρίσκεται στον χώρο της εργασίας του. Μπορεί να επιστρέψει σε εκείνον όταν η εργασία παύσει. Ο Μαρξ παρατηρεί το φαινόμενο ότι *«όσο περισσότερο παράγει ο εργάτης, τόσο λιγότερα έχει να καταναλώσει, όσες αξίες δημιουργεί, τόσο απαξιώνεται, όσο πιο εκλεπτυσμένο το προϊόν, τόσο πιο «βάρβαρος» γίνεται ο εργάτης»*. Είναι σαν να αφαιρείται από πάνω του οτιδήποτε παράγει, το οποίο αποσπάται ως ποιότητα ή ικανότητα ώστε να απομένει σε εκείνον μόνο το απόλυτα ζώδες κομμάτι του. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της παραγωγής, αντιμετωπίζεται από το κεφάλαιο

93 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 132-133.

94 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 18.

καθαρά ως σωματικότητα. Οι υπόλοιπες διαστάσεις του ως όντος παραβλέπονται και μπορούν να εκφραστούν μόνο στον ελεύθερο χρόνο του, όπως αναφέρθηκε.

Η εργασία στο καπιταλιστικό πλαίσιο παραγωγής δεν πραγματοποιεί την ουσία του ανθρώπου. Η σχέση ανάμεσα στη δραστηριότητα και στις ικανότητες του ανθρώπου δεν έχουν τον χαρακτήρα επιτεύγματος, όπως θα αντιστοιχούσε σε μια λειτουργία γένους. Εξ ορισμού, η καπιταλιστική εργασία δεν περιλαμβάνει τις σχέσεις που χαρακτηρίζονται από τον Μαρξ ως ανθρώπινες, ενώ επιπλέον ο καταμερισμός της εργασίας και ο επαναληπτικός της χαρακτήρας δεν επιτρέπουν την εκδίπλωση των ανθρώπινων ικανοτήτων. Όσο για την φύση, αυτή μεταποιείται με τέτοιο τρόπο ώστε να μην εκπληρώνει πλέον τις ικανότητες του ανθρώπου. Κατά συνέπεια η δυναμική των ανθρώπινων ικανοτήτων όχι μόνο δεν αναπτύσσεται αλλά καταναλώνεται και εξαντλείται, και τελικά οι ανθρώπινες ιδιότητες εξαφανίζονται. Το σώμα και το πνεύμα καταστρέφονται και η θέληση του ανθρώπου καθίσταται αδύναμη⁹⁵.

Εφόσον ο εργάτης δεν νιώθει να είναι ο εαυτός του στον χώρο της εργασίας, μόνο στον ελεύθερό του χρόνο μπορεί να ασχοληθεί με δραστηριότητες που τον εκφράζουν. Όμως για τον Μαρξ, όποιες δραστηριότητες κι αν περιλαμβάνονται σε αυτόν, έχουν αναγκαστικά ζώωδη χαρακτήρα, εφόσον αποχωρίζονται από την δημιουργική δραστηριότητα, η οποία αποτελεί το κατεξοχήν χαρακτηριστικό γένους του ανθρώπου. Παρατηρεί την αντιστροφή: *«το ζώωδες γίνεται ανθρώπινο και το ανθρώπινο ζώωδες»*. Επιπλέον, υπό αυτούς τους όρους, αυτές οι δραστηριότητες *«από την ανάπαυση έως την διασκέδαση»* αποσκοπούν στην απλή διατήρηση της σωματικής υπόστασης του εργάτη και την αναπαραγωγή της τάξης του με πληθυσμιακούς όρους, και όχι στην επίτευξη της *«εκπλήρωσης»* », όπως ο Μαρξ την οραματίζεται⁹⁶.

«Στον εργατικό μισθό η εργασία δεν εμφανίζεται ως αυτοσκοπός αλλά ως υπηρέτης του μισθού», επομένως *«μία τεράστια αύξηση του εργατικού μισθού [...] δεν θα ήταν λοιπόν τίποτε άλλο από μια καλύτερη μισθοδότηση των δούλων και δεν θα είχε προσπορίσει τον ανθρώπινο προσδιορισμό και την αξιοπρέπεια ούτε στον εργάτη ούτε στην εργασία»*⁹⁷.

95 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 138.

96 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 253-254.

97 *Αυτ.*, 258-259.

Είναι σημαντική η παρατήρηση του Μαρξ ότι δεν είναι κάποια ποσότητα εργασίας που γίνεται αντικείμενο πώλησης από τον εργάτη, αλλά η εργατική του δύναμη συνολικά, δηλαδή η ίδια η ζωτική του δύναμη, με αντάλλαγμα τα αγαθά που είναι απαραίτητα για την συντήρησή της, ενώ επιπλέον οι εργάτες ως τάξη «όσο περισσότερο θέλουν να κερδίσουν, τόσο περισσότερο πρέπει να θυσιάσουν το χρόνο τους και, αλλοτριώνοντας πλήρως όλη την ελευθερία τους, εκτελούν δουλική εργασία στην υπηρεσία της απληστίας. Με τον τρόπο αυτό συντομεύουν την διάρκεια της ζωής τους»⁹⁸. Με αφορμή την αντίθεσή του στην εξίσωση των μισθών που προτείνει ο Πрунτόν, διατυπώνει την θέση ότι δεν έχει ουσιαστική διαφορά η καλύτερη ή χειρότερη συντήρηση των εργατών. Εκείνο που πρέπει να γίνει αντικείμενο πολιτικής διεκδίκησης είναι η ανατροπή της αλλοτριωμένης συνθήκης εν γένει.

Ο κεφαλαιοκράτης από την πλευρά του ως κάτοχος της ατομικής ιδιοκτησίας έχει μια «θεωρητική στάση» απέναντι στην παραγωγική διαδικασία. Η αποχή από «την πραγματική» παραγωγική διαδικασία όμως του στερεί την ικανοποίηση της δημιουργίας. Βρίσκεται ωστόσο σε πλεονεκτική θέση έναντι του εργάτη από την άποψη ότι δεν υπόκειται στην αυτοαλλοτρίωση. Όμως ως αλλοτριωμένα όντα, έχουν χάσει και εκείνοι τις ικανότητες είδους τους. Η μόνη τους ικανοποίηση συνίσταται στην κατοχή και η αντίστοιχη ανάγκη είναι το χρήμα. Η παρόρμηση για κατοχή όσων περισσότερων αγαθών γίνεται, μεταφράζεται από τον Μαρξ ως ανεξέλεγκτη ιδιοποίηση της φύσης. Η εκπλήρωση της ανθρώπινης φύσης τους όμως είναι πολύ μακριά, καθώς σε ένα αλλοτριωμένο περιβάλλον η «ελευθερία» τους είναι αμφισβητούμενη⁹⁹.

2. Αλλοτρίωση από το προϊόν της εργασίας

Η απόσπαση του προϊόντος ισοδυναμεί με την απόσπαση της ανόργανης φύσης ως της αντικειμενοποιημένης δύναμης γένους. Η σχέση του ανθρώπου προς τα αντικείμενα που τον περιβάλλουν είναι περισσότερο σύνθετη από εκείνη των ζώων, καθώς έχει διευρυμένες ικανότητες και ανάγκες. Μπορεί να παραγάγει αγαθά πέρα από εκείνα που ικανοποιούν πρώτες ανάγκες, αλλά και να αναπαράγει αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου. Αυτό το πλεονέκτημα έναντι των ζώων στον καπιταλιστικό

98 Αυτ., σ. 212.

99 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 156-157.

τρόπο παραγωγής μετατρέπεται σε μειονέκτημα, καθώς ο άνθρωπος στερείται της μορφοποιημένης φύσης. Τα αντικείμενα που τον περιβάλλουν είναι ιδιοκτησία κάποιου άλλου και η χρήση των αντικειμένων που του επιτρέπεται είναι περιορισμένη και υποδεέστερη των ικανοτήτων του.

Η σχέση του εργάτη προς το προϊόν της εργασίας του μεταφράζεται στην σχέση του με τον εξωτερικό «αισθητηριακό» κόσμο, με τη φύση ως αντικείμενο και προϊόν της εργασίας του. Αυτή η αντιστοιχία προκύπτει από την αντίληψη του Μαρξ ότι ο εξωτερικός κόσμος είναι προϊόν ακατάπαυστης επεξεργασίας και μορφοποίησης από τον άνθρωπο¹⁰⁰.

Η αποξένωση από την δραστηριότητα επιφέρει τον αποχωρισμό από τον προϊόν της. Το προϊόν της εργασίας του εργάτη, η εξαντικειμενίκευσή της, μετατρέπεται σε ατομική ιδιοκτησία του κεφαλαιοκράτη. Το μέρος των αγαθών που αποδίδεται στον εργάτη, είναι το απαραίτητο για να συντηρηθεί όχι ως άνθρωπος αλλά ως εργάτης. Με αυτό τον τρόπο, δεν εξυπηρετείται η αναπαραγωγή της ανθρωπότητας αλλά μόνο αυτή της εργατικής τάξης ως τέτοιας. Προκύπτει έτσι η αντίφαση ότι ο πλούτος λαμβάνει αξιολογικά την πρώτη θέση ενώ η κοινωνία την τελευταία¹⁰¹.

Η ανθρώπινη φύση εκδηλώνεται στα εξωτερικά αντικείμενα και όπως ο Μαρξ αναφέρει, τα αντικείμενα «ενυπάρχουν στη φύση της ύπαρξής του». Πρέπει να επισημανθεί ότι ο όρος «αντικείμενο» είναι διευρυμένος, και περιλαμβάνει οτιδήποτε υπάρχει στην «αισθητηριακή πραγματικότητα», ακόμα και τα μέρη του ανθρώπινου σώματος. Μέσω της παραγωγικής διαδικασίας οι δυνάμεις του ανθρώπου έρχονται σε επαφή με τη φύση και αντικειμενοποιούνται. Οι δυνάμεις ενυπάρχουν έτσι στα αντικείμενα ως ο βαθμός μορφοποίησής τους, ο οποίος είναι ενδεικτικός του επιπέδου εξέλιξής τους. Αυτή η σχέση υπάρχει σε όλα τα είδη παραγωγής¹⁰².

Επιπλέον, τα αντικείμενα εξουσιάζουν τους ανθρώπους υπό την έννοια ότι κατασκευάζουν τις ανάγκες τους. Οι εργάτες δεν έχουν λόγο στην παραγωγή των προϊόντων τα οποία πρέπει να καταναλώνουν. Τα προϊόντα δεν υπακούουν στις ανάγκες των ανθρώπων αλλά στο κέρδος (πλεονεξία) του κεφαλαιοκράτη. Ο άνθρωπος (εργάτης ή κεφαλαιοκράτης) πρέπει να πράττει και να μεταμορφώνεται σε διάφορα πράγματα προκειμένου να τα αποκτήσει. Εκείνα επίσης καθορίζουν τον

100 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 16.

101 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 220.

102 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 143.

τρόπο κατανάλωσης και κατά μια έννοια τον τρόπο ζωής. Επομένως, η ζωή του ανθρώπου προσαρμόζεται στις απαιτήσεις των καταναλωτικών αντικειμένων¹⁰³.

Ο κεφαλαιοκράτης από την πλευρά του είναι αδιάφορος ως προς τη διαδικασία και ως προς το προϊόν. Δεν κυριαρχείται από τα προϊόντα με τον ίδιο τρόπο όπως ο εργάτης, κυριαρχείται όμως από την κοινωνική σχέση που εμπερικλείουν, τον ανταγωνισμό, ο οποίος κατευθύνει τη δράση του. Επίσης, ως καταναλωτής ο κεφαλαιοκράτης μπορεί να ικανοποιήσει μεγαλύτερο εύρος αναγκών, όχι όμως όλες και με πλήρη τρόπο, όπως θα άρμοζε στην ανθρώπινη φύση του. Επιπλέον, παρακινημένος από την επιθυμία του για συσσώρευση, δεν εκμεταλλεύεται πλήρως την οικονομική του δυνατότητα¹⁰⁴. Ως προς αυτό, ο Μαρξ στο τρίτο Χειρόγραφο πραγματοποιεί μια διάκριση ανάμεσα στον σπάταλο κεφαλαιοκράτη, που επιδίδεται σε ανούσιες σπατάλες (στόχος του η απόλαυση) και στον νηφάλιο (στόχος του η συσσώρευση), ο οποίος όμως έχει συλλάβει με πιο ολοκληρωμένο τρόπο την ουσία της αφαιρετικής μορφής του πλούτου, του χρήματος, ως την απόλυτη αξία. Ωστόσο και οι δύο τύποι περιφρονούν τον άνθρωπο και τον αντιμετωπίζουν (συμπεριλαμβανομένου του εαυτού τους) ως ένα «μηδαμινό ον»¹⁰⁵.

3. Αλλοτρίωση από την φύση

Στην καπιταλιστική οργάνωση η φύση συντηρεί τόσο την σωματική υπόσταση του εργάτη όσο και την εργασιακή διαδικασία, προσφέροντας της το υλικό και τα μέσα επεξεργασίας. Όσο η φύση χρησιμοποιείται ως υλικό εργασίας υπό συνθήκες καπιταλισμού, τόσο μειώνεται ως πηγή μέσων διαβίωσης. Καταναλίσκεται έτσι με δύο τρόπους: ως «αντικείμενο ενεχόμενο στην εργασία» και ως μέσο διαβίωσης του εργάτη¹⁰⁶. Ο τρόπος εκμετάλλευσής της είναι τέτοιος που δεν ανταποκρίνεται στην εκπλήρωση των δυνατοτήτων και των αναγκών του ανθρώπου. Με χαρακτηριστικό παράδειγμα την μεγάλης κλίμακας μόλυνση του περιβάλλοντος που παρατηρείται σήμερα, αποδεικνύεται πως η φύση έχει μορφοποιηθεί με τρόπο που δεν εξυπηρετεί τις ανάγκες του ανθρώπου αλλά του κεφαλαίου¹⁰⁷.

103 Αυτ., σ. 149.

104 Αυτ., σ. 155.

105 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 294.

106 Αυτ., σ. 251.

107 Αξελός, *Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής*, ό.π.

4. Αλλοτριώση από το γένος

Η σχέση του ανθρώπου προς το είδος του διαφέρει από όλες τις άλλες σχέσεις. Η αλλοτριωμένη εργασία όμως μετατρέπει όλες τις σχέσεις που καθιστούν τον άνθρωπο ένα ιδιαίτερο ον, σε κάτι εντελώς διαφορετικό. Αυτή είναι η αποξένωση του ανθρώπου από το είδος του. Ενώ η σχέση προς την εργασία, το προϊόν και τους άλλους ανθρώπους είναι εμφανής, η σχέση με το είδος δεν είναι¹⁰⁸. Για τον Μαρξ αυτή η σχέση δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί ιστορικά καθώς περιλαμβάνει (κατά τη γνώμη μας) τις υπόλοιπες επιμέρους σχέσεις, ενώ επιπλέον εμπεριέχει την ιδιαιτερότητα του γένους, την «ανθρωπινότητα».

Η παραγωγική δραστηριότητα είναι η «ζωή» του είδους, άρα συνδέεται με ένα πλεονεκτικό τρόπο με το είδος. Μέσω αυτής εκφράζουμε και εξελίσσουμε τις ικανότητες είδους. Διαφέρει από εκείνη των ζώων ως προς το εύρος, προσαρμοστικότητα, επιδεξιότητα και ένταση. Όμως στο καπιταλιστικό πλαίσιο «η ζωή είδους μετατρέπεται σε μέσο της ατομικής ζωής». Δουλεύουμε για να ζήσουμε ενώ θα έπρεπε η ζωή να είναι μια ευκαιρία για εργασία.

Η απόσπαση των αντικειμένων εργασίας στερεί τον άνθρωπο από τη δυνατότητα έκφρασης των ειδωλογικών του δυνάμεων. Γενικά, ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας αποκλείει εξ ορισμού την εκπλήρωση του ανθρωπίνου δυναμικού. Η θέση του ανθρωπίνου είδους στον καπιταλισμό είναι υποδεέστερη από αυτή των ζώων, καθώς εκείνα είναι σε θέση να ιδιοποιούνται τα αντικείμενα των αναγκών τους¹⁰⁹.

5. Αλλοτριώση από τους άλλους ανθρώπους

Η αλλοτριώση από τον εαυτό μας, ως ον γένους, συνεπάγεται την αλλοτριώση των σχέσεών μας προς τους άλλους. «Όταν ο άνθρωπος αντιπαράτίθεται στον εαυτό του, τότε βρίσκεται απέναντί του ο άλλος άνθρωπος. Ότι ισχύει για τη σχέση με τον εαυτό και το αντικείμενο της εργασίας ισχύει και για τον άλλο άνθρωπο και για το αντικείμενο της εργασίας του»¹¹⁰.

108 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτριώση*, ό.π.

109 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 152.

110 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 255.

Οι συνέπειες, όπως περιγράφονται από τον Μαρξ, είναι τραγικές για το σύνολο της κοινωνίας και τον καθένα ξεχωριστά. Ήδη έχει αναφερθεί η οντολογική θέση του Μαρξ ότι ο άνθρωπος είναι κατεξοχήν δημιουργικό και κοινωνικό ον, και η στέρηση της αυτόβουλης δημιουργικότητας του αφαιρεί τη διάσταση του όντος γένους, η οποία είναι για τον Μαρξ η πιο ουσιαστική¹¹¹.

Ο άνθρωπος μετατρέπεται σε ένα αποπροσωποποιημένο μέσο παραγωγής, με αποτέλεσμα να μην αντιλαμβάνεται πλέον ούτε ο ίδιος τον εαυτό του ως ον είδους (στο γεγονός αυτό συντείνει η επίδραση της κυρίαρχης ιδεολογίας). Επιβάλλεται επομένως η υποβάθμιση του ανθρώπου ως κυρίαρχη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος και οι ανάγκες του λαμβάνουν υποδεέστερη αξία από τα πράγματα. Κατά προέκταση, κάποιος αντιμετωπίζει και τους άλλους ανθρώπους γύρω του ως πηγή αντικειμένων ή υπηρεσιών, όπως δηλαδή αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, ενώ οι φιλικές και ερωτικές του σχέσεις μετατρέπονται σε χρηστικές σχέσεις.

Η αλλοτρίωση από τους άλλους συνδέεται με την αλλοτρίωση από την διαδικασία και από το προϊόν. *«[...] η σχέση του ανθρώπου προς εαυτόν γίνεται γι' αυτόν αντικειμενική, πραγματική μόνο μέσα από την σχέση του προς τον άλλο άνθρωπο. Όταν λοιπόν φέρεται προς το προϊόν της εργασίας του, προς την εξαντικειμενευμένη εργασία του ως ένα αντικείμενο ξένο, εχθρικό, ισχυρό και ανεξάρτητο από αυτόν, τότε του φέρεται με τέτοιο τρόπο, ώστε κύριος αυτού του αντικειμένου είναι ένας άλλος, ξένος, εχθρικός, ισχυρός και ανεξάρτητος από αυτόν άνθρωπος. Όταν φέρεται προς την ίδια δραστηριότητα ως μια ανελεύθερη δραστηριότητα, τότε φέρεται προς αυτήν ως μια υπηρετική δραστηριότητα, υπό την κυριαρχία, τον καταναγκασμό και τον ζυγό ενός άλλου ανθρώπου»*¹¹².

Το πρόβλημα της εξατομίκευσης προκύπτει επίσης κατά την διαδικασία παραγωγής. Ο άνθρωπος είναι προορισμένος να δρα συλλογικά, και μόνο τότε η δράση του έχει την «πραγματική» της, μη αλλοτριωμένη μορφή. Η εξατομίκευση μέσω του καταμερισμού και ο ανταγωνισμός κατά την παραγωγική διαδικασία, διευρύνεται και στην κατανάλωση, στην οικογενειακή ζωή και στις άλλες πλευρές του βίου. Γενικά, οποιαδήποτε κοινωνική λειτουργία επιτελείται ατομικά και όχι κοινωνικά είναι για τον Μαρξ αλλοτριωμένη, μη ολοκληρωμένη, διαστρεβλωμένη. Ο

111 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 17.

112 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π. σ.257.

Αξελός χαρακτηρίζει, αυτή τη συνθήκη, ως μετάβαση από το Είναι στον αλλοτριωμένο Έχειν¹¹³.

Η ταυτότητα για τον Μαρξ μπορεί να αποκτηθεί μόνο μέσω της συναναστροφής με τους άλλους. Η αλλοτρίωση της εργασίας, με όλες τις προεκτάσεις της, προκαλεί τον ατομισμό που υφίσταται σήμερα, τη διάλυση των κοινωνικών σχέσεων και την απώλεια της συλλογικής ταυτότητας ως παγκόσμιας κοινότητας ανθρώπων. Το επακόλουθο είναι κατά τον Σκουλά μια «κρίση ταυτότητας», που επιχειρείται να λυθεί με ακατάλληλους τρόπους¹¹⁴.

Επιπλέον, οι σχέσεις εργάτη και κεφαλαιοκράτη είναι αναγκαστικά ανταγωνιστικές. Η εχθρικότητα του προϊόντος έγκειται στο γεγονός ότι ανήκει στον κεφαλαιοκράτη, ο οποίος έχει αντίθετα συμφέροντα από τον εργάτη. Το προϊόν αποτελεί προσωπείο και εργαλείο της εξουσίας του καπιταλιστή, ενώ επιπλέον αυτονομείται και αποκτά την δική του δυναμική. Κατά συνέπεια οι σχέσεις εξουσίας αναπαράγονται ταυτόχρονα με την αναπαραγωγή της ατομικής ιδιοκτησίας, με αποκλειστική πηγή τους την αλλοτριωμένη εργασία¹¹⁵.

113 Κώστας Αξελός, *Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής*, μτφρ. Τ. Αθανασόπουλος, Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 178-179.

114 Σκουλάς, *Η έννοια της αλλοτρίωσης*, ό.π., σ. 217.

115 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 148-150.

Δ. Χαρακτηριστικά της αλλοτριωμένης κοινωνίας

1. Ανάγκες του ανθρώπου: τεχνητές και πραγματικές

Στον Μαρξ η δραστηριότητα και η απόλαυση είναι κοινωνικά διαμορφωμένες τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη μορφή τους. Επομένως οι αντίστοιχες ανάγκες είναι κοινωνικά διαμορφωμένες¹¹⁶. Επίσης, παρά τον τεράστιο όγκο πλούτου ο οποίος παράγεται, οι ανάγκες των ανθρώπων μένουν ανεκπλήρωτες. Η οικονομική άνοδος δεν είναι προς όφελος των εργατών, καθώς η αύξηση του μισθού εξωθεί τον εργάτη σε μια συνεχόμενη επιδίωξη περισσότερων αγαθών, επομένως και σε περισσότερες ώρες εργασίας. Έτσι, οι εργάτες αλλοτριώνουν όλη την ελευθερία τους, δηλαδή τον ελεύθερό τους χρόνο, προς όφελος της απληστίας, μειώνοντας έτσι την ζωή τους (ποιοτικά και χρονικά)¹¹⁷. Αργότερα, στα Grundrisse, θα αναπτυχθεί περαιτέρω αυτή η ιδέα, ώστε να προκύψει το συμπέρασμα ότι ο εργάτης εκποιεί το σύνολο της εργατικής του δύναμης, ώστε να μην υπάρχει πραγματικά ελεύθερος χρόνος, παρά μόνο μικρά, απαραίτητα για την ζωή, διαλλείματα από την συνεχόμενη εργασία.

Ενώ δημιουργούνται συνεχώς νέες ανάγκες, πράγμα που για τον Μαρξ είναι απόλυτα θεμιτό καθώς συμβάλλει στην εξέλιξη του ανθρώπου, ωστόσο δεν είναι οι ανάγκες εκείνες που αντιστοιχούν στην «ανθρώπινη ουσία», εννοώντας τα χαρακτηριστικά γένους. Οι πραγματικές ανάγκες, όπως αυτή της δημιουργικότητας αλλά και άλλες που δεν προσδιορίζονται, μένουν ανεκπλήρωτες. Στη θέση τους, ψεύτικες ανάγκες δημιουργούνται και ικανοποιούνται με τεχνητό τρόπο. Αν και περισσότερο εκλεπτυσμένες, οι ανάγκες αυτές είναι ουσιαστικά χονδροειδέστερες, καθώς είναι αφηρημένες και απλοποιημένες¹¹⁸. Αλλά και οι πραγματικές υλικές ανάγκες ικανοποιούνται σε μικρό βαθμό καθώς η αγοραστική ικανότητα των εργατών είναι περιορισμένη και η χρήση των αγαθών αποσκοπεί στην απλή συντήρηση της ζωής τους.

Ως προς τις ανάγκες τίθεται επίσης και ένα ζήτημα ηθικής. Οι ανάγκες δημιουργούνται από τον άνθρωπο για τον άνθρωπο, με σκοπό το κέρδος. Αποτελούν

116 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π. σ. 273.

117 *Αυτ.*, σ. 212.

118 *Αξελός, Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής*, ό.π., σ.119.

«νέους τρόπους απόλαυσης» που μετατρέπονται όμως σε εξαρτήσεις. Ως εκ τούτου, όσο αυξάνονται τα αντικείμενα ως εμπορεύματα, αυξάνεται και η πραγματοποίηση, ενώ κάθε νέο προϊόν αποτελεί εργαλείο «αμοιβαίας εξαπάτησης και αμοιβαίας λεηλασίας». Ο άνθρωπος ως ον γένους φτωχαίνει, ενώ ως κύρια ανάγκη της ζωής εμφανίζεται το χρήμα¹¹⁹. Το χρήμα από μέσο μετατρέπεται σε «αληθινή δύναμη» και «μοναδικό σκοπό», σε ουσία του ανθρώπου, ενώ στην αφηρημένη του μορφή αποτελεί την ενσάρκωση της «απόλυτης αξίας»¹²⁰. Οι ανάγκες και τα προϊόντα που δημιουργούνται διαρκώς υπακούουν σε «απάνθρωπες, εκλεπτυσμένες, αφύσικες και φανταστικές» επιθυμίες. Η αποξένωση τότε γίνεται εμφανής στην κατάσταση όπου από την μια πλευρά γεννιούνται όλο και πιο εκλεπτυσμένες ανάγκες για τους κεφαλαιοκράτες, ενώ παράλληλα παράγεται φτώχεια και αποκτήνωση για τους εργάτες. Σε ένα κόσμο γεμάτο αγαθά, εκείνα που αντιστοιχούν στον εργάτη είναι λίγα ακόμα και για την ικανοποίηση των ζωικών αναγκών του¹²¹.

Ο Μαρξ θίγει επίσης σαν πιο συγκεκριμένο παράδειγμα το ζήτημα της μίσθωσης της κατοικίας, η οποία αποτελεί κι εκείνη μορφή αλλοτρίωσης. Ο εργάτης υποχρεώνεται να κατοικεί σε ένα χώρο που δεν είναι δικός του και του παραχωρείται μόνο έναντι αντιτίμου. Παράλληλα με τη δική του πραγματικότητα, η οποία για τον Μαρξ είναι κατώτερη από εκείνη «του αγρίου» που επιστρέφει στην σπηλιά του, καθώς δεν νιώθει οικειότητα για τον χώρο όπου κατοικεί, έχει εικόνα των κατοικιών που θα επιθυμούσε και οι οποίες αντιστοιχούν στην ανθρώπινη ανάγκη, που όμως είναι απροσπλάστες για εκείνον. Γεννιέται επομένως η αντίφαση ότι ενώ η κατοικία που χρησιμοποιεί ως μέσο διαβίωσης ανήκει σε κάποιον άλλο και είναι κατώτερη των αναγκών του, ταυτόχρονα το αντικείμενο της επιθυμίας του ανήκει αμετάκλητα σε μια άλλη τάξη¹²². Σήμερα, οι συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης μπορεί να έχουν βελτιωθεί, όμως το χάσμα ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς παραμένει το ίδιο.

119 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π. σ. 285.

120 *Αυτ.*, σ. 283.

121 *Αυτ.*, σ. 286-287.

122 *Αυτ.*, σ. 294.

2. Χρήμα

Οι σχέσεις προς τη φύση και τους άλλους ανθρώπους θα πρέπει σύμφωνα με τον Μαρξ να αντιστοιχούν στο αντικείμενο της ανθρώπινης βούλησης, ως εκδήλωση του πραγματικού βίου. Η προθέσεις μας όμως για σχέσεις ή για απολαύσεις δεν στέφονται πάντα με επιτυχία, εφόσον δεν έχουμε όλοι τις απαιτούμενες ή τις ίδιες ικανότητες ή χαρακτηριστικά¹²³. Το χρήμα ανατρέπει αυτή την ισορροπία, αντιστρέφοντας την πραγματικότητα, καθώς «κάνει την παράσταση πραγματικότητα και την πραγματικότητα μια απλή παράσταση»¹²⁴ προς όφελος του κατόχου του. Αποτελεί ένα «παντοδύναμο ον», εφόσον η ιδιότητά του συνίσταται στο ότι μπορεί να αγοράσει τα πάντα, καθώς παρεμβάλλεται ανάμεσα στις ανάγκες και τα μέσα ικανοποίησής τους. Δυνητικά μπορεί να ανταλλαχθεί με τον φυσικό και ανθρώπινο αντικειμενικό κόσμο συνολικά. Σαν συνέπεια, ο κάτοχός του μπορεί να αποκτήσει τις ιδιότητες και τις δυνάμεις των πραγμάτων που το χρήμα δύναται να αγοράσει.

Ως παράδειγμα, ο Μαρξ φέρνει την παιδεία. Μπορεί κάποιος να μην έχει την έφεση αλλά τα χρήματα για να σπουδάσει, η κατοχή των οποίων αποτελεί επαρκές μέσο για να επιτύχει τον στόχο του. Αντίθετα, η κατοχή και μόνο της έφεσης δεν αποτελεί επαρκές μέσο. Επομένως οι δυνατότητες κάποιου δεν εξαρτώνται από της ατομικότητά του αλλά από την δύναμη του χρήματος που κατέχει¹²⁵. Στο τρίτο Χειρόγραφο χρησιμοποιείται από τον Μαρξ η έννοια του φετιχισμού¹²⁶, προκειμένου να εκφράσει την «λατρεία» των εθνών που δεν έχουν γίνει ακόμα πλήρως καπιταλιστικά στο χρήμα ως αντικείμενο, ως μέταλλο¹²⁷. Η αφαιρετική του μορφή, όπως και της ιδιοκτησίας είναι η πιο ολοκληρωμένη και καθολική μορφή, η οποία συντείνει ώστε να αποδεσμευτεί από κάθε υλικό προσδιορισμό και να τελικά να καταργηθεί. Ο Μαρξ προτείνει για τον κομμουνισμό ανταλλαγές δίχως την παρεμβολή του χρήματος.

Σε κοινωνικό επίπεδο, εντός της καπιταλιστικής οικονομίας, το χρήμα είναι εκείνο που συγκροτεί την κοινωνία, εφόσον αποτελεί για τα άτομα μέσο πρόσβασης στον βίο, στους άλλους και στη φύση. Από την άλλη πλευρά όμως μπορεί να

123 Αυτ., σ. 321-322.

124 Αυτ., σ. 321.

125 Αυτ., 219-321.

126 Γεγονός σπάνιο για τα Χειρόγραφα.

127 Αυτ., σ. 292.

θεωρηθεί, εφόσον παρεμβάλλεται, και μέσο χωρισμού. Το χρήμα είναι για τον Μαρξ η «αλλοτριωμένη και εκποιημένη» ουσία των ανθρώπων, η «αλλοτριωμένη περιουσία» τους. Αντιστρέφοντας την πραγματικότητα και τις ιδιότητες των ατόμων, το χρήμα δρα ενάντια τόσο στα άτομα όσο και στην κοινωνία¹²⁸. Καθώς αντιμετωπίζει τις φυσικές και τις ανθρώπινες ιδιότητες, το χρήμα είναι εκείνο που σε τελική ανάλυση αποτελεί τον «ανεστραμμένο κόσμο»¹²⁹.

3. Καταμερισμός της εργασίας

Ο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί σύμφωνα με τον Μαρξ το «αλλοτριωμένο θέτειν της ανθρώπινης δραστηριότητας»¹³⁰ και γίνεται πραγματικός από τη στιγμή που σωματική και πνευματική εργασία διαχωρίζονται¹³¹. Από την πλευρά τους οι οικονομολόγοι, όπως ο Μαρξ αναφέρει, επαίνεσαν αυτή την κατάτμηση της δραστηριότητας, όμως ταυτόχρονα αναγνώρισαν το γεγονός ότι αυτή μπορεί να αναπτυχθεί μόνο στη βάση της ατομικής ιδιοκτησίας¹³². Ο καταμερισμός ωστόσο συνοδεύεται αναγκαστικά από την ανταλλαγή. Ως βασικό κίνητρο των ανταλλαγών οι οικονομολόγοι θεώρησαν τον εγωισμό, ενώ η συναλλαγή για εκείνους αποτελεί την ουσιώδη και κατάλληλη μορφή της ανταλλαγής. Αντίθετα για τον Μαρξ η συναλλαγή, η ανταλλαγή των προϊόντων με χρήμα, αποτελεί μια αλλοτριωμένη δραστηριότητα¹³³.

Ο Μαρξ στα Χειρόγραφα παραθέτει ενδεικτικά τις απόψεις κάποιων σημαντικών για την εποχή τους αλλά και σήμερα οικονομολόγων, τους οποίους τότε μελετούσε. Από τα παρατιθέμενα χωρία εξάγει τα εξής συμπεράσματα σε σχέση με τον καταμερισμό της εργασίας: ο Smith δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη διαφορετικών ταλέντων στους ανθρώπους αλλά πιστεύει ότι ο καταμερισμός, που προκύπτει από την προδιάθεση για ανταλλαγή, είναι αυτός που τα δημιουργεί. Για τον Say, ο καταμερισμός είναι επιβλαβής για το άτομο αλλά ωφέλιμος για την κοινωνία. Η παραδοχή της αρνητικής επίδρασής του από τον Say αναγνωρίζεται από τον Μαρξ ως

128 Αυτ., σ. 320-321.

129 Αυτ., σ.321.

130 Αυτ., σ. 310.

131 *Γερμανική Ιδεολογία*. Αυτ., σ. 380.

132 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Αυτ., σ. 312-313.

133 Αυτ., σ. 313.

πρόοδος. Ο Skarbek διαχωρίζει τις παραγωγικές ουσιώδεις δυνάμεις του ανθρώπου σε ατομικές (νοημοσύνη, εργασιακή ικανότητα) και σε κοινωνικά δημιουργημένες (καταμερισμός, ανταλλαγή). Αυτή η διάκριση για τον Μαρξ αποτελεί αναγνώριση του γεγονότος ότι καταμερισμός και ανταλλαγή δεν προκύπτουν από τα πραγματικά άτομα. Τέλος, για τον Mill, η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν έχει καμιά αξία ως τέτοια, καθώς αποτελεί μηχανική κίνηση και πρέπει να είναι όσο το δυνατό πιο περιορισμένη ώστε να είναι αποδοτική¹³⁴.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η παραδοχή ότι ο καταμερισμός και η ανταλλαγή στηρίζονται στην ατομική ιδιοκτησία, επιβεβαιώνει την δική του ότι η εργασία αποτελεί την ουσία της ατομικής ιδιοκτησίας. Η θέση των οικονομολόγων ότι ανταλλαγή και καταμερισμός αποτελούν μορφοποιήσεις της ιδιοκτησίας, επίσης συμφωνεί με εκείνη του Μαρξ ότι η ιδιοκτησία είναι ιστορικά αναγκαία για την πραγματοποίηση του ανθρώπινου βίου, όμως επίσης αναγκαία κρίνεται και η κατάργησή της¹³⁵. Εφόσον ο καταμερισμός είναι επιβεβλημένος ως συνθήκη εργασίας, η ανθρώπινη πράξη δεν μπορεί παρά να είναι αλλοτριωμένη. Στον κομμουνισμό, όπως ο Μαρξ προβλέπει, οι άνθρωποι δεν θα εξαναγκάζονται σε μια αποκλειστική δραστηριότητα, αλλά θα ασχολούνται με όλα όσα τους ενδιαφέρουν¹³⁶.

4. Ιδεολογία

Στο κείμενο της Γερμανικής Ιδεολογίας αντιπαρατίθενται δύο πλευρές: από την μία βρίσκονται οι υλικοί όροι, που ταυτίζονται με την αλήθεια, και από την άλλη ο κόσμος των ιδεών, ο οποίος ταυτίζεται, από τον Μαρξ, με το ψεύδος. Η ιδεολογία γίνεται αντιληπτή ως φαντασία, η οποία βρίσκεται σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Ως πραγματικότητα ορίζεται από τον Μαρξ η ταξική ή η ατομική πραγματικότητα. Η κοινωνική συνείδηση για τον Μαρξ, ως ψευδής, φαίνεται να καθορίζεται αποκλειστικά από την ιδεολογία. Ο όρος που χρησιμοποιεί είναι *Vorstellungen*, το οποίο μεταφράζεται ως «αναπαραστάσεις» ή «ιδέες», εννοώντας την αντίληψη που έχουμε για τον εαυτό μας. Η δράση μας και οι σχέσεις μας με τους

134 Αυτ. σ. 313-314.

135 Αυτ.

136 Αυτ., σ. 383

άλλους καθορίζονται από αυτές τις ιδέες¹³⁷. Ο Μαρξ, αντιπαρατιθέμενος στους παραγωγούς της ιδεολογίας, δεν θεωρούσε τον εαυτό του διανοούμενο. Στην πραγματικότητα απεχθανόταν τους διανοούμενους. Είχε την πίστη ότι η εργατική τάξη δεν είχε ανάγκη από παραγωγούς ιδεολογίας, αλλά από μια επιστημονικά τεκμηριωμένη αντίληψη της πραγματικότητας, η οποία θα παρέκαμπτε τους ιδεολογικούς μηχανισμούς.

Η προσέγγιση του Μαρξ στο ζήτημα της ιδεολογίας στηρίζεται στη διαίρεση της κοινωνίας στις τάξεις. Η τάξη που έχει την υλική κυριαρχία, κυριαρχεί και επί του πνευματικού πεδίου. Οι σκέψεις της αποτελούν την κυρίαρχη ιδεολογία, η οποία γίνεται αποδεκτή ως η μοναδική έγκυρη και πραγματική αντίληψη από όλες τις τάξεις. *«Οι κυρίαρχες σκέψεις δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, οι οποίες έχουν συλληφθεί ως σκέψεις»*. Τα μέλη της κυρίαρχης τάξης καθορίζουν την ιστορική εποχή, καθώς κυριαρχούν ως «διανοητές» και «παραγωγοί σκέψεων». Ο καταμερισμός της εργασίας, όπως είδαμε παραπάνω, στην κύρια και πρωταρχική μορφή του υφίσταται ως καταμερισμός ανάμεσα στην υλική και πνευματική εργασία. Εμφανίζονται έτσι οι ιδεολόγοι της αστικής τάξης, οι οποίοι διαμορφώνουν *«την αυταπάτη αυτής της τάξης για τον εαυτό της»*, και τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας, που στο μεγαλύτερο μέρος τους προσδιορίζονται ως εργάτες, ή διαφορετικά ως παραγωγοί του υλικού πλούτου, οι οποίοι την ενστερνίζονται «παθητικά» και άκριτα¹³⁸.

Το συμφέρον της κυρίαρχης τάξης εμφανίζεται έτσι μέσω της ιδεολογίας ως συμφέρον ολόκληρης της κοινωνίας. Ακολουθώντας όμως την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο Μαρξ βλέπει την διαδοχή στην ανάληψη της κυριαρχίας από διαφορετικές τάξεις. Η πρώτη ανατροπή έγινε με την Γαλλική Επανάσταση ενάντια στην αριστοκρατία, ενώ η επόμενη θα γίνει από την τάξη των παραγωγών. Κάθε τάξη που κυριαρχεί ιστορικά, έχει ολοένα ευρύτερη κοινωνική βάση από την προηγούμενη. Παράλληλα όμως, η αντίθεση ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους γίνεται εντονότερη¹³⁹. Η κομμουνιστική επανάσταση θα αποτελέσει έτσι τη ριζικότερη ρήξη που έχει εμφανιστεί στην ιστορία.

137 Paul Ricoeur, *Lectures on Ideology and Utopia*, Columbia University Press, New York 1986, σ 69-72.

138 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π. σ. 405.

139 Αυτ., σ. 407.

Η δύναμη των κυρίαρχων ιδεών κάθε εποχής συνίσταται για τον Μαρξ στο γεγονός ότι εμφανίζονται ως αυτόνομες από την τάξη που τις παράγει. Συνέπεια αυτής της συνθήκης είναι ότι, καθώς εμφανίζονται αποκομμένες από άτομα και υλικούς όρους, γίνονται αντιληπτές ως οι κυρίαρχες ιδέες ολόκληρης της κοινωνίας σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο. Η ιστοριογραφία από τον δέκατο όγδοο αιώνα κι έπειτα λειτουργεί κατά τον Μαρξ με βάση αυτή την αρχή, όμως υποχρεώνεται τελικά να αντιμετωπίσει το γεγονός ότι με την πάροδο του χρόνου κυριαρχούν περισσότερο αφηρημένες ιδέες, καθώς οι σχέσεις υποταγής και εξουσίας είναι όλο και πιο αδιόρατες¹⁴⁰.

Προκειμένου να αποκαλυφθεί ο πραγματικός χαρακτήρας της ιδεολογίας, θα πρέπει «να αποδειχθεί μια μυστική συνάφεια μεταξύ των επάλληλων κυρίαρχων σκέψεων». Η συνάφεια μεταξύ τους αποτελεί γεγονός, εφόσον εκπορεύονται από την ίδια υλική βάση των εκμεταλλευτικών σχέσεων. Οι φιλόσοφοι όμως την μετέτρεψαν σε σύνολο καθορισμών της «έννοιας» ή ακόμη περισσότερο, στην «αυτοσυνείδηση» του Μπάουερ. Η παραγωγή της ιδεολογίας ωστόσο για τον Μαρξ δεν επιτελείται αποκλειστικά από τους φιλοσόφους. Συμμετοχή στις αυταπάτες της εποχής υπάρχει και από τους νομικούς και τους πολιτικούς, γεγονός που εξηγείται από τη θέση τους στον καταμερισμό της εργασίας¹⁴¹. Στο επίπεδο του κράτους, το κράτος εμφανίζεται ως ο εκφραστής του συλλογικού συμφέροντος, όμως διαχωρίζεται τόσο από τα ατομικά όσο και από τα συλλογικά συμφέροντα. Αποτελεί μια «απατηλή κοινότητα», η οποία, εντούτοις, βασίζεται σε πραγματικούς δεσμούς ανάμεσα σε οικογένειες ή φυλές, στην πραγματικότητα, όμως, υπηρετεί τα συμφέροντα της αστικής τάξης¹⁴².

5. Κριτική στους οικονομολόγους

Ο Μαρξ παρατήρησε ότι, σύμφωνα με την αντίληψη της κλασσικής πολιτικής οικονομίας, ο εργάτης υποβιβάζεται στο «αθλιότερο εμπόρευμα». Επίσης, η ατομική ιδιοκτησία, οι νόμοι που τη διέπουν και το συμφέρον του κεφαλαιοκράτη προϋποτίθενται, δίχως να εξηγείται η προέλευση και η σύνδεση μεταξύ τους. Τέλος, ο ανταγωνισμός, ως «πόλεμος μεταξύ των πλεονεκτών», συνδέεται με «φαινομενικά

140 Αυτ., σ. 406-407.

141 Αυτ., σ. 410.

142 Παρισινά Χειρόγραφα. Αυτ., σ. 282-283.

τυχαίες» εξωτερικές συνθήκες, που όμως θα έπρεπε η αναγκαιότητα ύπαρξης (και καταστροφής τους) να αιτιολογηθεί ιστορικά¹⁴³. Για τον Μαρξ, η οικονομική επιστήμη παραβλέπει την «συνάφεια της κίνησης», καθώς ο ίδιος πίστευε ότι φαινόμενα όπως ανταλλαγή, ανταγωνισμός κτλ θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται ως «αναγκαίες, αναπόφευκτες και φυσικές συνέπειες» των ιστορικά διαμορφωμένων τρόπων παραγωγής¹⁴⁴. Για τον Μαρξ, θα έπρεπε επίσης να αναγνωριστεί η σύνδεση («ουσιώδης συνάφεια») ανάμεσα στην αποξένωση και το χρηματικό σύστημα¹⁴⁵.

Σύμφωνα με τις αναγνώσεις κειμένων της κλασσικής πολιτικής οικονομίας από τον Μαρξ, οι οικονομολόγοι της αστικής τάξης δεν αναγνωρίζουν στους εργάτες καμία ανθρώπινη ανάγκη, παρά μόνο την απλή επιβίωση με τα πιο απλά μέσα. Υποστηρίζουν, κατά την ερμηνεία του, την ασκητική ζωή τόσο για τους εργάτες όσο και για τους κεφαλαιοκράτες. Οι εργάτες θα πρέπει να είναι παραγωγικοί και ταυτόχρονα να αποταμιεύουν¹⁴⁶, ενώ οι κεφαλαιοκράτες θα πρέπει επενδύουν τον πλούτο τους και να μετριάσουν τα προσωπικά τους έξοδα. Υπό αυτή την έννοια, το χρήμα δεν υπηρετεί τις ανάγκες αλλά λατρεύεται ως νέος θεός, ενώ η συσσώρευσή του θα πρέπει να αποτελεί αυτοσκοπό και για τις δύο τάξεις. Η οικονομική επιστήμη, ως θεωρία της απάρνησης της ζωής και των αναγκών, αποτελεί για τον Μαρξ ηθική επιστήμη¹⁴⁷.

Υπό αυτή την έννοια, όλες οι δραστηριότητες γίνονται υπηρετικές ως προς το χρήμα, και έτσι μετουσιώνονται σε πλεονεξία. Σύμφωνα με την λογική των οικονομολόγων, θα πρέπει όλες μας οι κινήσεις να στοχεύουν στην αύξηση του κεφαλαίου μας, να «ζούμε για να έχουμε»¹⁴⁸. Κατά προέκταση, η πρόταση τους είναι να είμαστε φειδωλοί όχι με μόνο με τις επιθυμίες μας αλλά και ως προς την έκφραση των αισθημάτων και της κοινωνικότητάς μας, καθώς η συμμετοχή στις κοινωνικές δραστηριότητες μπορεί να αποβεί επιζήμια από οικονομική άποψη. Ο ατομισμός έτσι ενισχύεται σε βάρος της κοινωνικής φύσης του ατόμου¹⁴⁹.

143 Αυτ., σ. 249.

144 Αυτ.

145 Αυτ., σ. 250.

146 Αργότερα στα *Grundrisse* θα ταυτίσει τον εργάτη με «τη μόνη μηχανή που πληρώνει μόνη της τις φθορές της».

147 Αυτ., σ. 287-288.

148 Αυτ., σ. 288.

149 Αυτ.

Ο Μαρξ παρατηρεί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ότι η παραγωγή των αναγκών είναι τεχνητά εκλεπτυσμένη για τους πλουσίους και τεχνητά ωμή για τους φτωχούς. Οι ανάγκες των φτωχών ωστόσο αποφέρουν μεγαλύτερο κέρδος από εκείνες των πλουσίων, καθώς πληρώνουν πχ για ενοικίαση κατοικιών οι οποίες είναι ακατάλληλες για ανθρώπους. Η υποβάθμιση έτσι των εργατών στη στοιχειώδη ικανοποίηση των αναγκών τους γίνεται πηγή κέρδους για τους κεφαλαιοκράτες¹⁵⁰. Η πληθυσμιακή θεωρία είναι επίσης ενδεικτική της υποτίμησης του ανθρώπου από τους οικονομολόγους. Η γέννηση παιδιών θεωρείται πολυτέλεια, επομένως, όπως παρατηρεί ο Μαρξ, και η ύπαρξη των ανθρώπων αποτελεί για εκείνους παρέκβαση στον κόσμο όπου κυριαρχούν τα προϊόντα. Ο Mill για παράδειγμα προτείνει έπαινο για εκείνους που δείχνουν εγκράτεια στον έγγαμό τους βίο και ψόγο για εκείνους που δεν το κάνουν. Αυτή η πρόταση αποτελεί για τον Μαρξ μια «*διδασκαλία της ασκητικής*»¹⁵¹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ηθική του καπιταλισμού έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή ηθική, αν και οι δύο αποτελούν για τον Μαρξ μορφές αποξένωσης της ουσιώδους ανθρώπινης δραστηριότητας. Η αξία των αντικειμένων στην αστική ηθική περιορίζεται στην ανταλλακτική τους αξία και έτσι η οικονομική επιστήμη πέφτει σε αντιφάσεις: από την μια πλευρά υπόσχεται την εκπλήρωση των αναγκών, ενώ από την άλλη προκρίνει την εγκράτεια. Προτείνει στους καπιταλιστές τον πλουτισμό με καλή συνείδηση, όμως ο Μαρξ θέτει το ερώτημα: *πώς μπορεί κανείς να έχει συνείδηση όταν δεν υπάρχει ως άνθρωπος*; Η πρόταση αυτή της εγκράτειας είναι ενδεικτική σύμφωνα με τον Μαρξ της αποξένωσης την οποία οι οικονομολόγοι υπηρετούν, καθώς θέτει διαφορετικά κριτήρια για διαφορετικές σφαίρες του βίου (ηθική και οικονομία). Η κάθε σφαίρα, η οποία φέρει την δική της αποξένωση, έρχεται σε αντίθεση με τις αποξενώσεις των άλλων σφαιρών¹⁵².

Τέλος, με αφορμή την διάκριση ανάμεσα στον σπάταλο και τον νηφάλιο κεφαλαιοκράτη, ο Μαρξ θα μιλήσει για την υποτίμηση του ανθρώπου εν γένει από το κεφάλαιο. Ο σπάταλος κεφαλαιοκράτης λυμαίνεται τον μόχθο του εργάτη, ενώ επιπλέον αναγνωρίζει τους ανθρώπους, στους οποίους συμπεριλαμβάνεται και ο ίδιος, ως «μηδαμινά όντα». Η υποτίμηση της ανθρώπινης ζωής, γίνεται εμφανής στην

150 Αυτ., σ. 290.

151 Αυτ., σ. 289-290.

152 Αυτ., σ.289.

υπερκατανάλωση από τους κεφαλαιοκράτες και στην απόρριψη αγαθών που θα ήταν χρήσιμα σε άλλους. Η συμπεριφορά αυτή χαρακτηρίζεται από τον Μαρξ ως υπεροπτική. Ο άμετρος αυτός κεφαλαιοκράτης δεν έχει συνείδηση των δικών του ουσιωδών δυνάμεων αλλά ούτε και των άλλων. Θεωρεί πως η «ιδιότροπη» επιθυμία για καταναλωτικά αγαθά είναι η δύναμή του, η οποία όμως για τον Μαρξ δεν είναι παρά «ανουσιότητα». Στον αντίποδα βρίσκεται ο νηφάλιος ή βιομηχανικός κεφαλαιοκράτης, αυτός που έχει συλλάβει την αληθινή ουσία του πλούτου. Αυτός ο κεφαλαιοκράτης, δεν σπαταλά αλλά αποταμιεύει και επενδύει¹⁵³. Από ιστορική σκοπιά, αυτή είναι η στάση που συντείνει στην αποδέσμευση της ατομικής ιδιοκτησίας από κάθε καθορισμό και οδηγεί τελικά στην κατάργησή της.

153 Αυτ., σ. 294-295.

Ε. Άρση της αλλοτρίωσης

1. Υπέρβαση της αλλοτρίωσης (Aufhebung) στο Μαρξ

Ο Μαρξ αντιτίθεται στις ουτοπικές θεωρίες (ουτοπικός σοσιαλισμός, αναρχισμός) που επιζητούν την προσαρμογή της πραγματικότητας σε μια θεωρητική σύλληψη. Όπως αναφέρεται στη Γερμανική Ιδεολογία, η έλευση του κομμουνισμού αποτελεί για τον Μαρξ μια αναμενόμενη ιστορική εξέλιξη και όχι ένα ιδεώδες που θα πρέπει η πραγματοποίησή του να επιβληθεί. Η επαναστατική αυτή κίνηση δεν αποτελεί κάποιας μορφής φυσική δύναμη, αλλά μια ανθρώπινη και εμπειρικά επαληθεύσιμη ιστορική δύναμη. Αυτός είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο οι αναφορές στα γραπτά του Μαρξ για τον κομμουνισμό είναι σπάνιες και γενικόλογες¹⁵⁴. Σύμφωνα με τον Ζαχαρέα, αυτός είναι επίσης ο λόγος για τον οποίο ο Μαρξ επικεντρώνεται στην ανάλυση της αστικής κοινωνίας, εφόσον πιστεύει ότι εκείνη εμπεριέχει τα σπέρματα της αυτοκαταστροφής της υπό τη μορφή των αντιφάσεων, τα οποία θα οδηγήσουν στον κομμουνισμό. Δεν κρίνεται επομένως, από εκείνον, απαραίτητη η λεπτομερής αναφορά στον κομμουνισμό, εφόσον επιτευχθεί η επαρκής ανάλυση της αστικής κοινωνίας που θα τον γεννήσει¹⁵⁵. Η αλλοτρίωση όπως είδαμε συνίσταται σε πολλά διαπλεκόμενα επίπεδα και καταλαμβάνει όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής. Το αρχιμήδαιο σημείο ωστόσο εντοπίζεται από τον Μαρξ εντός της παραγωγικής διαδικασίας, ανακάλυψη που του δίνει τη δυνατότητα να υπερβεί αφενός τον δυϊσμό όντος και δέοντος και αφετέρου να μπορέσει να προτείνει μια υλιστικού τύπου άρση της αλλοτρίωσης - σε αντίθεση με τον Χέγκελ, που τη θεωρούσε εξ ορισμού αναπόφευκτη¹⁵⁶.

Για τον Μαρξ στόχος είναι η άρση (Aufhebung) του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της αλλοτρίωσης που αυτός επιφέρει. Η άρση ωστόσο, ως εγελιανός όρος, δεν σημαίνει το τέλος, αλλά την ενσωμάτωση σε ένα ανώτερο στάδιο (διατήρηση και υπέρβαση). Υπό αυτή την έννοια υπάρχει στενή σύνδεση ανάμεσα στην μαρξική θεωρία του κομμουνισμού και την εγελιανή αντίληψη για την πορεία της αυτοσυνείδησης και την κατάκτηση της απόλυτης ιδέας, η οποία κρίνεται

154 Ζαχαρέας, *Η ιστορία των εκδόσεων του Καρλ Μαρξ*, ό.π., σ. 28-30.

155 Αυτ.

156 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 20.

απαραίτητη προκειμένου να πραγματοποιηθεί η ελευθερία¹⁵⁷. Ωστόσο, η χειραφέτηση για τον Μαρξ δεν είναι κάτι που θα επιβληθεί με τελεολογικό τρόπο από τους νόμους της ιστορίας. Κάποιες στιγμές εκφράζει την βεβαιότητά του, όμως από το σύνολο των παρατηρήσεών του γίνεται προφανές ότι είναι απαραίτητο να υπάρξει, η τελευταία ιστορικά, πολιτική δράση από την σκοπιά του προλεταριάτου ως παγκόσμιου υποκειμένου, η επανάσταση, η οποία και θα επιφέρει το τέλος της πολιτικής, ως σφαίρας διαχωρισμένης από την κοινωνία¹⁵⁸.

ι) Αντιφάσεις του καπιταλισμού

Σύμφωνα με όσα έχουν αναφερθεί, μπορούμε συνοπτικά να πούμε ότι η υλιστική θεώρηση του Μαρξ εδράζεται σε τρεις βασικές παραδοχές: ο τρόπος παραγωγής είναι καθοριστικός των άλλων πλευρών της κοινωνικής ζωής, οι άλλες αυτές πλευρές βρίσκονται σε αντιστοιχία με αυτόν και μεταξύ τους και τέλος στο σύνολο τους κινούνται, εξελίσσονται και τελικά εξαφανίζονται. Η κίνησή τους προκύπτει από δύο είδη αντιφάσεων: αυτές που ανήκουν στον τρόπο παραγωγής και αυτές που υπάρχουν ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής και τις παραγωγικές δυνάμεις, υλικές και νοητικές¹⁵⁹. Ως παραγωγικές δυνάμεις αναφέρονται τόσο τα εργαλεία και η τεχνολογική γνώση όσο και η αντίστοιχη μορφή εργασίας. Η αντίφαση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις στον Μαρξ λαμβάνει τη μορφή της εγγειανής αντίφασης, όπου και οι δύο όροι είναι αληθείς.

Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στην ατομική ιδιοκτησία και την εργασία επισπεύδει σύμφωνα με τον Μαρξ την εκμηδένιση του καπιταλισμού, ως η βασική αντίφαση του καπιταλισμού η οποία αποτελεί ωστόσο ιστορική και κοινωνική αναγκαιότητα¹⁶⁰. Η ύπαρξη της αφηρημένης ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία έχει αποδεσμευτεί από κάθε συγκεκριμένη μορφή κρίνεται από τον Μαρξ ιστορικά αναγκαία και υπηρετική της εξέλιξης της ανθρωπότητας. Στο πρώτο Χειρόγραφο, ο Μαρξ αναφέρεται στην αναγκαιότητα μετατροπής της γαιοκτησίας σε ατομική ιδιοκτησία και συνεπώς της εμπορευματοποίησής της, ώστε να αποκαλυφθεί ο ρόλος της ως κεκαλυμμένης

157 Σκουλάς, *Η έννοια της αλλοτρίωσης*, ό.π., σ. 224.

158 Μάρτιν Μπούμπερ, *Μονοπάτια στην ουτοπία*, μτφρ. Β. Τομάνας, Νησίδες, Σκόπελος 2000, σ.102.

159 Maurice Godelier, *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*, μτφρ.-επιμ. Λ. Δεμαθά, Π. Πολέμη, Ζ. Δεμεθά, Gutenberg, Αθήνα 2003, σ. 19.

160 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ.120.

ιδιοτέλειαν¹⁶¹. Στο δεύτερο Χειρόγραφο, η κύρια αντίθεση ανάμεσα σε ιδιοκτησία και εργασία περιγράφεται ως αντίθεση ανάμεσα στην παραγωγή της ανθρώπινης δραστηριότητας ως εργασίας και «στην παραγωγή του αντικειμένου της ανθρώπινης δραστηριότητας ως κεφαλαίου, στο οποίο έχει εξαλειφθεί κάθε φυσική και κοινωνική προσδιοριστικότητα του αντικειμένου» ενώ επιπλέον, «είναι τελείως αδιάφορο απέναντι στο πραγματικό περιεχόμενό του». Ως η βασική αντίφαση ανάμεσα στον καπιταλισμό και τις παραγωγικές δυνάμεις, «αυτή η αντίθεση, στην αποκορύφωσή της, είναι αναγκαστικά η κορύφωση, η ανύψωση και η πτώση της συνολικής σχέσης»¹⁶².

Στο τρίτο Χειρόγραφο, ο Μαρξ διατυπώνει και πάλι τη θέση ότι η ύπαρξη της ατομικής ιδιοκτησίας κρίνεται ιστορικά αναγκαία, προκειμένου ο άνθρωπος να αναγνωρίσει την ουσία του και να απελευθερωθεί τελικά από τα δεσμά της. Η αντίφαση συνίσταται εδώ στο γεγονός ότι η εργασία (ως υποκειμενική ουσία της ιδιοκτησίας) εμφανίζεται ως ακτημοσύνη, ενώ το κεφάλαιο (ως αντικειμενική εργασία) εμφανίζεται ως αποκλεισμός της εργασίας. Η σχέση αυτή της ατομικής ιδιοκτησίας αποτελεί μια «ενεργητική σχέση, η οποία την ωθεί προς τη διάλυση». Ο «ωμός» κομμουνισμός θα εμφανιστεί τότε ως η θετική έκφραση της ατομικής ιδιοκτησίας η οποία έχει αρθεί, ως γενικευμένη ατομική ιδιοκτησία¹⁶³. Η ιδιοκτησία τελικά θα καταργηθεί, στο στάδιο που θα ακολουθήσει αυτή την πρώτη μορφή του κομμουνισμού. Η άρση για τον Μαρξ, σύμφωνα με τον Μεσάρους, δεν αποτελεί ηθικό αίτημα (δέον) ή λογικό αλλά πρακτικό¹⁶⁴.

Τέλος, στη Γερμανική Ιδεολογία αναφέρεται ότι συνείδηση, παραγωγικές δυνάμεις και κοινωνικές σχέσεις έρχονται σε αντίφαση. Εξαιτίας του καταμερισμού της εργασίας, πνευματική και υλική δραστηριότητα, εργασία και απόλαυση, παραγωγή και κατανάλωση πραγματοποιούνται από διαφορετικά άτομα και έτσι αντιφάσκουν. Επίσης διαπιστώνεται αντίφαση ανάμεσα στο ατομικό και στο συλλογικό συμφέρον. Στη βάση αυτής της αντίφασης εμφανίζεται το κράτος ως εκφραστής του συλλογικού συμφέροντος, το οποίο όμως αποτελεί «απατηλή κοινότητα». Το συλλογικό συμφέρον, στο πλαίσιο του καταμερισμού της εργασίας,

161 Παρισινά Χειρόγραφα. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π. σ. 245-246.

162 Αυτ., σ.263.

163 Αυτ., σ. 270.

164 Μεσάρους, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ.120-121.

ταυτίζεται με την αλληλεξάρτηση των ατόμων¹⁶⁵. Ο καπιταλισμός επομένως διατρέχεται από ένα περίπλοκο δίκτυο αντιφάσεων, που είναι εμφανείς σε όλες τις μορφές σχέσεων: άτομο και κοινωνία, κοινωνία και κράτος, εργασία και ιδιοκτησία κτλ. Ένα τόσο αντιφατικό σύστημα, όπως παρουσιάζεται το καπιταλιστικό από τον Μαρξ, είναι προφανώς δύσκολο να διατηρηθεί για μεγάλο διάστημα στη ζωή.

ii) Η άρση στους Χέγκελ και Μαρξ

Για τον Χέγκελ, η επίτευξη της γνώσης συνεπάγεται την άρση των περιορισμών και την πραγματοποίηση της ελευθερίας. Η γνώση εφαρμόζεται τόσο εσωτερικά, ώστε να γνωρίσουμε τον εαυτό μας, όσο και εξωτερικά, στο κόσμο, όπου η αυτοσυνείδηση ολοκληρώνεται μετασχηματίζοντάς τον¹⁶⁶. Στη Φαινομενολογία του Νου διαγράφεται από τον Χέγκελ η πορεία της συνείδησης προς την απόλυτη γνώση, η οποία ως τέτοια είναι δυναμική. Η συνείδηση μετασχηματίζεται διαρκώς μέσω της αξιοποίησης των αντιθέσεων. Με αυτό τον τρόπο εισάγεται από τον Χέγκελ η διαλεκτική, η διαμόρφωση δηλαδή της πραγματικότητας με βάση τις αντιθέσεις. Μέσα από συνεχείς αντιθέσεις τελικά κατακτάται η ενότητα. Η αντίφαση εμπεριέχεται σε όλα τα πράγματα και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να υπάρξει δραστηριότητα. Ως αντιφατικά, όλα τα πράγματα περιέχουν την άρνησή τους (ως το αντίθετό τους), η οποία κάποια στιγμή αποκαλύπτεται και τα μεταβάλλει. Η πραγματικότητα επομένως δεν ταυτίζεται με την στατικότητα αλλά με την ατέρμονη μεταβολή¹⁶⁷. Η αντίφαση είναι εγγενής τόσο στον πνευματικό, όσο και στον υλικό κόσμο: στις ιδέες, στα όντα, στα αντικείμενα, ενώ τον καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη τον διαδραματίζει η άρνηση ή αντίθεση, εφόσον η απλή ενότητα ή θέση έχει την τάση να παγιώνεται και να γίνεται στατική, πράγμα που, για τον Χέγκελ, ισοδυναμεί με θάνατο¹⁶⁸.

165 Γερμανική Ιδεολογία. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π. σ. 381-383. Η αλληλεξάρτηση αυτή ωστόσο, στο εσωτερικό της εργατικής τάξης οδηγεί στη δημιουργία των εργατικών κοινοτήτων, προάγγελων της κομμουνιστικής κοινωνίας. Βλ. ενότητα ΣΤ 10, σ.73.

166 Σκουλάς, *Η έννοια της αλλοτρίωσης...*, ό.π., σ. 224.

167 Alex Callinicos, *Οι επαναστατικές ιδέες του Καρλ Μαρξ*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2011, σ. 78.

168 Auguste Cornu, *The origins of Marxian thought*, Charles C Thomas, Illinois 1957, σ. 26-27.

Η εξέλιξη στο πεδίο της ηθικής συνίσταται για τον Χέγκελ στη δημιουργία μιας αντικειμενικής ενότητας, η οποία ενσωματώνει όλα τα μέρη¹⁶⁹. Στην πραγματικότητα, η αλήθεια δεν βρίσκεται ούτε στη μία μορφή ούτε στην άλλη, αλλά στην κίνησή τους. Κάθε πράγμα επομένως αποκτά το αληθινό του νόημα μόνο αν το αντιληφθούμε ως στιγμή μιας ευρύτερης διαδικασίας. Η συνείδηση, από την απλοϊκή μορφή περνά στην αντίληψη και την κατανόηση (αυτοεξέταση) και έπειτα στο στάδιο της αυτοσυνείδησης εωσότου φτάσει στην απόλυτη γνώση. Η διαλεκτική έτσι αποτελείται από τρία στάδια: απλή ενότητα, άρνηση, άρνηση της άρνησης (ενότητα)¹⁷⁰.

Ο Μαρξ φαίνεται ότι συμμερίζεται απόλυτα την εξελικτική αντίληψη της ιστορίας του Χέγκελ. Τόσο για τον Χέγκελ, όσο και για τον Μαρξ η ιστορία αποτελείται από διαλεκτικές αντιθέσεις και μεταβάσεις σε ανώτερα στάδια. Ωστόσο, για τον Χέγκελ όλες οι ευκαιρίες για εξέλιξη έχουν ήδη αξιοποιηθεί, ενώ για τον Μαρξ αυτό δεν έχει συμβεί ακόμα. Η υπέρβαση στον Χέγκελ συνίσταται στη διατήρηση της συνείδησης, καθώς η εμπειρία απόκτησης γνώσης διαρκώς μετασχηματίζεται. Επομένως, η διαδικασία της αναίρεσης, αποτελεί μια συνεχή εξέλιξη της ικανότητας του ανθρώπου να ερμηνεύει τον κόσμο. Αυτή η διαδικασία μπορεί να ιδωθεί ως η θεωρία της ιστορίας τόσο από τη σκοπιά του Χέγκελ όσο και του Μαρξ¹⁷¹. Το τέλος της ιστορίας για τον Χέγκελ θα επέλθει με την επίτευξη της απόλυτης ενότητας, η οποία ταυτίζεται με την πραγματοποίηση της ελευθερίας¹⁷². Στον Μαρξ η ελευθερία λαμβάνει εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο, καθώς είναι πρωτίστως υλική και δευτερευόντως πνευματική.

Για τον Μαρξ, οι αντιθέσεις, στον υλικό πάντα κόσμο, δεν θα πάντουν να υφίστανται, έως την επίτευξη της κατάστασης που θα ακολουθήσει τον κομμουνισμό και που χαρακτηρίζεται από τον ίδιο ως «θετικός ανθρωπισμός». Η λύση της αντίφασης δεν θα προκύψει από κάποιας μορφής συμφιλίωση αλλά θα επιτευχθεί μέσα από την πάλη, η οποία πρέπει να πραγματοποιηθεί στον αληθινό κόσμο και όχι στη σφαίρα της νόησης¹⁷³. Για τον Μαρξ η ελευθερία είναι υλική και ταυτίζεται με

169 Αλεξάνδρα Δελένδα, παρουσίαση στον μάθημα «Γερμανικός ιδεαλισμός» ΕΚΠΑ, 24/3/17.

170 Callinicos, *Οι επαναστατικές ιδέες*, ό.π., σ. 79-80.

171 Σκουλάς, *Η έννοια της αλλοτρίωσης*, ό.π., σ. 226.

172 Δελένδα, ό.π.

173 Callinicos, *Οι επαναστατικές ιδέες*, ό.π., σ. 101.

την απρόσκοπτη δημιουργική δραστηριότητα και την κατάργηση της χρείας. Η κύρια συνθήκη επομένως που πρέπει να ανατραπεί είναι ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία όμως, όπως αναφέρεται στο τρίτο Χειρόγραφο, ήταν απαραίτητο να πραγματοποιηθεί με ολοκληρωμένο τρόπο, ώστε να απελευθερωθεί η εξαντικειμενικευμένη ανθρώπινη ουσία από τα προηγούμενα φεουδαρχικά ή άλλα δεσμά της.

2. Αναγνώριση

Η αυτοσυνείδηση (Selbstbewusstsein) ωστόσο χρειάζεται ένα εξωτερικό αντικείμενο (μια άλλη αυτοσυνείδηση) διαφορετικό από εκείνη προκειμένου να κατανοήσει τον εαυτό της, μέσω της σύγκρισης μαζί του. Η παραπάνω πρόταση διατυπωμένη διαφορετικά, μπορεί λάβει την εξής μορφή: το Είναι καθορίζεται από την Ετερότητα, καθώς το εξωτερικό αντικείμενο αντιτίθεται σε εκείνη ως κάτι ξένο. Η σχέση όμως αυτή προς το εξωτερικό αντικείμενο γεννά σύμφωνα με τον Χέγκελ την επιθυμία ιδιοποίησής του. Η πράξη αυτή της ιδιοποίησης, δε συνιστά την καταστροφή αλλά την άρση της αυτονομίας του αντικειμένου¹⁷⁴.

Η εισαγωγή της έννοιας της επιθυμίας σύμφωνα με τον Σίνγκερ σηματοδοτεί το πέρασμα του Χέγκελ από τη θεωρητική αναζήτηση της αλήθειας στη διερεύνηση πρακτικών προβλημάτων. Κατά τη γνώμη του, αυτή η μεταστροφή του Χέγκελ μέσω της ένταξης της επιθυμίας στη φιλοσοφία του, ισοδυναμεί με τη σύλληψη της ενότητας «θεωρίας και πράξης», η οποία υιοθετήθηκε από τον Μαρξ. Αυτή η ενότητα σημαίνει ότι για να αποκτήσει κανείς αυτοσυνείδηση (και συνεπώς να γνωρίσει την αλήθεια) θα πρέπει να έλθει σε επαφή με τον εξωτερικό κόσμο και να τον μετασχηματίσει (ιδιοποιηθεί). Σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση του Σίνγκερ, η ενδέκατη θέση για τον Φόουερμπαχ αν και στρέφεται κυρίως ενάντια στον Χέγκελ, αντλεί σαφώς από την έννοια την επιθυμίας στην Φαινομενολογία του Νου. Επιπλέον, η ανάγκη ύπαρξης μιας άλλης αυτοσυνείδησης προκειμένου να γνωρίσουμε τον εαυτό μας αντικρίζοντάς την¹⁷⁵, θα μπορούσε να συνδεθεί με την έννοια της διατομικότητας του Μαρξ, εφόσον για εκείνον είμαστε προϊόντα των κοινωνικών μας σχέσεων.

174 Peter Singer, Χέγκελ, ό.π., σ. 120-122.

175 Η οποία, σύμφωνα με τον Σίνγκερ μπορεί να εξηγηθεί και ως η αναγκαιότητα ύπαρξης ενός κοινωνικού πλαισίου γύρω από το άτομο. Αυτ., σ. 122-124.

Όπως είδαμε, για τον Χέγκελ η κάθε αυτοσυνείδηση αναζητά από την άλλη την αναγνώριση. Σε περίπτωση όμως που αυτή δεν πραγματοποιηθεί από τον Άλλο, η αυτοσυνείδηση απειλείται από το εξωτερικό αυτό αντικείμενο, διότι δεν την βοηθά να αποκτήσει την ταυτότητά της¹⁷⁶. Η σχέση αυτή, ανάμεσα σε δύο αυτοσυνειδήσεις, στην οποία η κάθε μια καθιστά την άλλη αντικείμενό της, διευκρινίζεται στο κεφάλαιο της Φαινομενολογίας το οποίο αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στον κύριο και τον δούλο.

3. Κύριος και δούλος

Το κεφάλαιο αυτό επηρέασε ιδιαίτερα τον Μαρξ, όσον αφορά τη σημασία της εργασίας και αναφέρεται στην προσπάθεια κατάκτησης της ελευθερίας και την άρση των εξαρτήσεων. Η αρχική σχέση ανάμεσα στα δύο άτομα (αυτοσυνειδήσεις) είναι η σύγκρουση ως αγώνας θανάτου, καθώς ο ένας επιδιώκει να υποδουλώσει τον άλλο (εφόσον υφίσταται η επιθυμία για ιδιοποίηση των εξωτερικών αντικειμένων). Η σύγκρουση αυτή είναι απαραίτητη προκειμένου ο άνθρωπος να αποκτήσει γνώση των δυνατοτήτων του και τελικά να τις πραγματώσει, καθώς η αυτοσυνείδηση δεν μπορεί να υπάρξει ατομικά παρά μόνο ως συσχέτιση με άλλους. Το αποτέλεσμα της είναι η υποδούλωση του ενός ατόμου από το άλλο, δίνοντας στον νικητή τον ρόλο του κυρίου και στον ηττημένο τον ρόλο του δούλου. Ο κύριος εμφανίζεται ως ανεξάρτητος ενώ ο δούλος ως εξαρτημένος. Ο κύριος απολαμβάνει τα υλικά αγαθά που ο δούλος παράγει (υλικά και πολιτισμικά), ενώ ο δούλος δεν εργάζεται ως κοινός άνθρωπος αλλά ως εργάτης¹⁷⁷.

Η σχέση αυτή χαρακτηρίζεται από αμφίδρομη εξάρτηση. Ο δούλος είναι υποταγμένος, άρα εξαρτημένος από τον κύριο αλλά και η ικανοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών του κυρίου εξαρτώνται από τον δούλο. Επιπλέον, και οι δύο καθορίζονται ως οντότητες μέσα από αυτή τη σχέση αντίθεσης, ενώ δεν υπάρχουν ως τέτοιες εκτός αυτής¹⁷⁸. Ο δούλος είναι για τον κύριο απλώς ένα αντικείμενο, γι' αυτό και δεν μπορεί να λάβει από εκείνον την αναγνώριση που χρειάζεται για να υπάρξει με ολοκληρωμένο τρόπο. Η υπεροχή του δούλου ωστόσο συνίσταται στο ότι

176 Αυτ., σ. 125.

177 Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γέννηση της κοινωνικής θεωρίας*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Ψυλόν, Αθήνα 1985, σ. 122-123.

178 Δελένδα, ό.π.

εργάζεται στον υλικό κόσμο μορφοποιώντας τον. Επομένως έχει καλύτερη γνώση του εαυτού του καθώς βλέπει την συνείδησή του μορφοποιημένη σε υλικά αντικείμενα¹⁷⁹. Τα προϊόντα της εργασίας του δεν είναι νεκρά αλλά ζώντα, εφόσον εμπερικλείουν την ουσία του υποκειμένου ενώ επιπλέον δεν διαφοροποιούνται από την αυτοσυνείδηση που τα έχει δημιουργήσει. Από την άλλη πλευρά, ο κύριος αποκτά κι εκείνος γνώση του εαυτού του, καθώς δεν λαμβάνει τα αντικείμενα ως νεκρά αλλά ως προϊόντα του δημιουργού τους. Η χρησιμοποίησή τους, σύμφωνα με τα παραπάνω, ισοδυναμεί με τον χειρισμό του δούλου. Ανακαλύπτει έτσι ότι δεν είναι ανεξάρτητος αλλά εξαρτάται από την εργασία του δούλου¹⁸⁰.

Στη σχέση αυτή και τα δύο μέρη αναγνωρίζουν ότι η ουσία τους βρίσκεται στον άλλο και μπορούν να γνωρίσουν τον εαυτό τους μόνο διαμέσου του άλλου. Η αντίθεση υποκειμένου και αντικειμένου τώρα εξαφανίζεται. «*Η ιδιότητα του πράγματος [...] δεν είναι καμιά άλλη υπόσταση παρά η συνείδηση*»¹⁸¹. Η σχέση αυτή ωστόσο είναι μια σχέση ατελής, εφόσον τα μέρη της δεν είναι ισότιμα. Αναπόφευκτα θα επέλθει η εναλλαγή των υποκειμένων στη θέση ισχύος και η άρνηση αυτής της αντίθεσης, η οποία θα οδηγήσει στον μετασχηματισμό. Οι δούλοι θα γίνουν η ηγετική ομάδα εωσότου ανατραπούν και οι ίδιοι (διαλεκτική αντιστροφή). Η υποταγή ωστόσο πρέπει αναγκαστικά να προηγηθεί της διεκδίκησης της ελευθερίας, καθώς η διεκδίκηση απαιτεί αυτογνωσία, η οποία μπορεί να κατακτηθεί μόνο μέσα από την σχέση με τον άλλο και την εργασία¹⁸².

Ο Μαρκούζε επισημαίνει ότι αυτή η σχέση εξάρτησης δεν είναι προσωπική ούτε στηρίζεται σε φυσικές καταστάσεις (σωματική δύναμη κτλ), αλλά διαμεσολαβείται από αντικείμενα. Αυτό σημαίνει ότι προκύπτει ως αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο ο άνθρωπος σχετίζεται με τα προϊόντα της εργασίας του. Ο εργάτης συνδέεται τόσο πολύ με την εργασία του ώστε αυτή να καθορίζει την ύπαρξή του με τρόπο καθολικό. Η ταύτιση επομένως της συνείδησής του με τα αντικείμενα, καθιστά και τον ίδιο πράγμα που χρησιμοποιείται, εφόσον εκείνα αποτελούν κομμάτι του εαυτού του¹⁸³.

179 Singer, Χέγκελ, ό.π., σ. 126-129.

180 Μαρκούζε, *Λόγος και επανάσταση*, ό.π., σ. 121-124.

181 Αυτ., σ.124.

182 Singer, Χέγκελ, ό.π., σ. 126-129.

183 Μαρκούζε, *Λόγος και επανάσταση*, ό.π., σ. 123.

ι) Ο ρόλος της εργασίας στον Μαρξ

Ο Μαρξ αναγνωρίζει στον Χέγκελ ότι συνέλαβε τον άνθρωπο ως προϊόν της εργασίας του. Επιπλέον, αναφορικά με την πολιτική μορφή, ο Μαρξ αναγνώρισε στον Χέγκελ τη σύλληψη της δυνατότητας του ανθρώπου για «αυτοδημιουργία», υπό την μορφή της έλλογης κοινωνικής οργάνωσης, η οποία θα εγγυάται την ελευθερία. Η διαδικασία αυτή γίνεται αντιληπτή ως πραγματοποίηση και άρνηση της πραγματοποίησης¹⁸⁴. Για τον Μαρξ, η σχέση κυρίου και δούλου δεν είναι αιώνια αλλά εφήμερη, καθότι στηρίζεται σε συγκεκριμένες σχέσεις εργασίας οι οποίες εντοπίζονται σε δεδομένες ιστορικές συνθήκες. Ο Μαρξ επίσης ακολουθεί τον Χέγκελ στην κατανόηση του ρόλου της εργασίας ως εξωτερίκευσης. Το προλεταριάτο είναι ο φορέας της ανθρώπινης εξέλιξης, καθώς αποτελεί την τάξη που δημιουργεί τον πλούτο και πρέπει να αποκτήσει συνείδηση για το γεγονός αυτό. Εκείνο που δεν λέγεται ξεκάθαρα από τον Χέγκελ αλλά τονίζεται ιδιαίτερα από τον Μαρξ είναι ότι, η εργασία καθίσταται αλλοτριωμένη, διότι το αντικείμενο εργασίας ανήκει σε κάποιον (εχθρικό) άλλο και ο εργάτης αποχωρίζεται την εξαντικειμενικευμένη εργασία του, η οποία μετατρέπεται σε κεφάλαιο¹⁸⁵.

4. Πραγμοποίηση

Η πραγμοποίηση, αν και μαρξιστικός όρος, συναντάται ως περιεχόμενο επίσης στα πρώτα τρία τμήματα της Φαινομενολογίας. Και από τους δύο φιλοσόφους αναφέρεται ότι οι ανθρώπινες σχέσεις έχουν μεταβληθεί σε σχέσεις αντικειμένων. Ως εκ τούτου ο άνθρωπος δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του μέσα στον κόσμο, καθώς πρόκειται για έναν ανεστραμμένο κόσμο, όπου τα αντικείμενα ως νεκρή ύλη και οι θεσμοί κυριαρχούν στους ανθρώπους. Ο άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να υπερβεί αυτή την πλασματική εικόνα του κόσμου προκειμένου να βρει την αλήθεια. Η μορφοποίηση της ατομικής ιδιοκτησίας στο βιομηχανικό κεφάλαιο αποτελεί την «πιο ολοκληρωμένη αντικειμενική μορφή της», η οποία την έχει καταστήσει «δύναμη της παγκόσμιας ιστορίας»¹⁸⁶. Ως αποξένωση ή πραγμοποίηση ορίζεται από τον Μαρξ κάθε πράγμα και κάθε δραστηριότητα τα οποία είναι διαφορετικά από αυτό που εμφανίζεται. Αυτή η αντίθεση ανάμεσα στο φαινόμενο και την ουσία καταλήγει (ή

184 Αυτ., σ. 122.

185 Singer, Χέγκελ, ό.π., σ. 129-130.

186 Παρισινά Χειρόγραφα. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π. σ. 270.

αποτελεί) στην φαινομενική υποκειμενοποίησή της σε μια «απάνθρωπη δύναμη» (η οποία δεν είναι παρά αποτέλεσμα της πράξης του «θέτειν» των ουσιωδών δυνάμεων των ανθρώπων) , η οποία καταδυναστεύει εργάτες και κεφαλαιοκράτες¹⁸⁷.

Ο Μαρξ επισημαίνει ότι η αξιοποίηση του αντικειμενικού κόσμου στον καπιταλισμό δε μπορεί παρά να συνοδεύεται από την «απαξίωση του ανθρώπου». Η εργασία, ως αντικειμενοποιημένη στα προϊόντα, μετατρέπεται σε έναν ξένο και εχθρικό κόσμο. Η ζωή που ο εργάτης έχει μεταθέσει στα προϊόντα δεν του ανήκει πλέον, αλλά ανήκει στα ίδια τα αντικείμενα. Αυτή η αποπραγμάτωση είναι τόσο έντονη ως φαινόμενο στην εποχή του Μαρξ, ώστε «ο εργάτης αποπραγματώνεται μέχρι λιμοκτονίας»¹⁸⁸. Πέρα από τον χώρο της εργασίας, η πραγματοποίηση αφορά το σύνολο της κοινωνικής ζωής, εφόσον ο κόσμος που οι ίδιοι οι άνθρωποι έχουν δημιουργήσει αυτονομείται και τους εναντιώνεται.

Ο Χέγκελ, ασκώντας κριτική σε φιλοσοφικό επίπεδο, επισημαίνει ότι ο θετικισμός αναζητά την αλήθεια σε εξωτερικά αντικείμενα (των οποίων η ύπαρξη, ωστόσο, εξαρτάται από τη συνείδηση που τα κατηγοριοποιεί) χωρίς να λαμβάνει υπ' όψη το «γνωρίζων υποκείμενο». Σαν αποτέλεσμα, ο κόσμος αποτελεί έναν κόσμο ψεύτικο και αποξενωμένο, εφόσον «η νεκρή αντικειμενικότητα» θεωρείται αυτόνομη και αμετάβλητη, ενώ ο άνθρωπος ως δημιουργός της εξωτερικότητας μπαίνει σε δεύτερη μοίρα. Η κατάκτηση της αυτοσυνείδησης όμως οδηγεί στη γνώση τόσο του εαυτού όσο και του κόσμου, η οποία με τη σειρά της οδηγεί στην πράξη της μεταμόρφωσης του κόσμου σε εκπλήρωση της αυτοσυνείδησης του ανθρώπου¹⁸⁹. Στον Μαρξ, οι ιδεολόγοι της αστικής τάξης είναι εκείνοι που νομιμοποιούν το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής και τους θεσμούς του, αποκρύπτοντας την προέλευση της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία είναι η ζωντανή εργασία. Η αφύπνιση των εργατών, η οποία συνίσταται στην συνειδητοποίηση ότι εκείνοι έχουν δημιουργήσει τον κόσμο που τους περιβάλλει, είναι εκείνη που θα οδηγήσει στην άρση της πραγματοποίησης. Η μετατόπιση από την αυτοσυνείδηση του Χέγκελ (και του Γερμανικού Ιδεαλισμού γενικότερα) στο συγκεκριμένο ιστορικό άτομο του Μαρξ έχει τεράστια σημασία, καθώς μόνο έτσι καθίσταται εφικτή μια πρόταση για αλλαγή σε πρακτικό επίπεδο.

187 Αυτ., σ. 294-299.

188 Αυτ., σ. 250-251.

189 Μαρκούζε, *Λόγος και επανάσταση*, ό.π., σ. 119-120.

ΣΤ. Κομμουνισμός: Μεταβολή στον τρόπο παραγωγής με όρους ανθρωπινότητας.

Ο Μπαλιμπάρ στο βιβλίο του *Η φιλοσοφία του Μαρξ* διερευνά τις ρίζες των όρων «επανάσταση» και «κομμουνισμός», τις οποίες εντοπίζει στην παράδοση της Γαλλικής Επανάστασης. Η χρήση του όρου «επανάσταση» στην γαλλική παράδοση ισοδυναμεί με την επιθυμία ολοκλήρωσης του επαναστατικού κινήματος του 1789, ενώ ο όρος «κομμουνισμός» προέρχεται από την αριστερή πτέρυγα της Γαλλικής Επανάστασης η οποία επέμενε στη διεκδίκηση της ισότητας, με κύριο εκπρόσωπο τον Μπαμπέφ¹⁹⁰. Ο όρος «προλετάριου» είναι ρωμαϊκή λέξη, και παίρνει ενεργό ρόλο στα γραπτά του Μαρξ από το 1844 και μετά¹⁹¹.

Ο νέος υλισμός που προτείνει ο Μαρξ, στηρίζεται στις έννοιες των κοινωνικών σχέσεων και της πράξης (δυνατότητα μετασχηματισμού εγγενής στην κοινωνία). Αυτός ο υλισμός δύναται να αποδείξει το πώς η ανθρωπότητα επιστρέφοντας στο πρωταρχικό καθορισμό της ως κοινωνία, επιστρέφει στην ουσία της. Η αστική κοινωνία είναι αντίθετη ως προς αυτή την ουσία, τόσο με την ιδεολογία όσο και με τους θεσμούς της. Η κοινωνία θα πρέπει να γίνει τώρα τόσο «ανθρώπινη» όσο και «κοινωνική», μέσω της κατάργησης των αλλοτριωτικών παραγόντων που η ίδια έχει δημιουργήσει¹⁹². Στον καπιταλισμό ο εργάτης μετατρέπεται σε «εγκαταλελειμμένο παιδί», δηλαδή σε ένα υποκείμενο χαμηλής μόρφωσης που λειτουργεί, με την επιμέρους απλοποιημένη εργασία του, ως συμπληρωματικός της μηχανής. Οι κινήσεις του κατά την εργασία είναι «αφηρημένες» και μηχανικές, ενώ παραβλέπεται από τους οικονομολόγους η δημιουργία ως ανάγκη και ως απόλαυση. Η δραστηριότητά του έτσι αποτελεί «αφαίρεση από κάθε δραστηριότητα»¹⁹³.

Η ακόλουθη φράση συμπυκνώνει το περιεχόμενο του κομμουνισμού όπως το εννοούσε ο Μαρξ: *«Ο κομμουνισμός [...] είναι η αληθινή λύση της διένεξης του ανθρώπου με τη φύση και με τον άνθρωπο, η αληθινή λύση της έριδας μεταξύ ύπαρξης και ουσίας, μεταξύ εξαντικειμενίκευσης και αυτενέργειας, μεταξύ ελευθερίας και*

190 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 37.

191 Singer, Μαρξ, ό.π., 50-51.

192 Μπαλιμπάρ, *«Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία*, ό.π., σ. 352.

193 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π. σ. 287.

αναγκαιότητας, μεταξύ ατόμου και γένους. Είναι το λυμένο αίνιγμα της ιστορίας και γνωρίζει εαυτόν ως λύση»¹⁹⁴.

Όπως φαίνεται από το παραπάνω απόσπασμα, σε ένα πρώτο επίπεδο πρόκειται για την πλήρη άρση της αλλοτρίωσης. Με την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και του πλούτου, θα αναιρεθεί η αλλοτρίωση του ανθρώπου από την εργασία και το προϊόν της, και κατά συνέπεια η αλλοτρίωσή του από τον εαυτό του, από το γένος, από τη φύση και από τους άλλους ανθρώπους. Σε ένα δεύτερο, θα υπερβληθεί η αναγκαιότητα, καθώς οι παραγωγικές δυνάμεις θα φτάσουν στο ανώτατο στάδιο εξέλιξής τους.

Η έννοια της αλλοτρίωσης και η αντιμετώπιση της αστικής ως μιας μη φυσικής κοινωνίας διατρέχει ολόκληρο το έργο του Μαρξ. Ωστόσο, στα Χειρόγραφα, δεν έχει αναπτυχθεί ακόμα ο «οικονομικός νόμος κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας», όπως αυτή εμφανίζεται στο Κεφάλαιο. Επίσης, αν και στα Χειρόγραφα δίνεται για πρώτη φορά έμφαση στον ρόλο της ταξικής πάλης, οι συνέπειές της δεν διευκρινίζονται όπως θα συμβεί αργότερα. Για τον Μαρξ ο κομμουνισμός είναι ακόμα μια φιλοσοφική κατηγορία και επηρεασμένος από την θεωρία του Χέγκελ για την τελική άνοδο του Απόλυτου Πνεύματος, θεωρεί την πραγματοποίησή του ιστορική βεβαιότητα. Πολιτικά αυτή θέση εκφράζεται και με την συμπερίληψη των καπιταλιστών σε εκείνους που θα ευνοηθούν από την κατάλυση της αστικής κοινωνίας, θέση την οποία επίσης είχαν διατυπώσει οι ουτοπικοί σοσιαλιστές¹⁹⁵.

Στη Γερμανική Ιδεολογία γίνεται αναφορά στην πραγματοποίηση και στον ανασταλτικό, ως προς την επανάσταση, ρόλο της: οι επιλογές των προγενέστερων γενεών μετατρέπονται σε τροχοπέδη για τις επόμενες. Συγκεκριμένα, οι μορφές συναλλαγής, σε συμφωνία πάντα με το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες αποτελούν προσωπικές επιλογές των ατόμων, στις επόμενες εμφανίζονται ως «τυχαίες» ή «αυτοφυείς», και ως εκ τούτου περιοριστικές. Εφόσον όμως έχουν ενσαρκωθεί σε θεσμούς όπως το κράτος ή το δίκαιο, ακόμα και όταν οι ιδέες εξελίσσονται, αυτές οι παρωχημένες μορφές συνεχίζουν να υπάρχουν και να αντιστέκονται¹⁹⁶.

194 Αυτ., σ. 272.

195 Callinicos, *Οι επαναστατικές ιδέες*, ό.π., 92-93.

196 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π. σ. 442-444.

Παρά την ύπαρξη αυτών των περιορισμών, η μοιρολατρική αντίληψη ότι οι παραγωγικές δυνάμεις καθορίζουν εξ ολοκλήρου τις παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις αποτελεί μια λανθασμένη ερμηνεία μαρξιστών (όπως του Κάουτσκι), οι οποίοι υποτίμησαν τον ρόλο της πολιτικής δράσης. Όντως ο Μαρξ υποστήριξε ότι υπάρχει στενή σύνδεση, υπό τη μορφή πλαισίου, των παραγωγικών δυνάμεων με την κοινωνία. Υπάρχει ωστόσο αλληλεπίδραση ανάμεσα σε αυτές τις σφαίρες, και εκεί εδράζεται ο σημαντικός ρόλος της επαναστατικής πράξης. Το όριο στην ανθρώπινη δράση τίθεται από το επίπεδο ανάπτυξης αυτών των δυνάμεων. Θα πρέπει να έχουν φτάσει σε ένα επίπεδο ικανοποιητικής ανταπόκρισης στις ανθρώπινες ανάγκες ώστε η ανατροπή όλων των εξουσιαστικών σχέσεων να είναι εφικτή. Όμως και οι κοινωνικές σχέσεις έχουν την τάση να παγιώνονται και να εμποδίζουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, εμποδίζοντας την αξιοποίηση της τεχνολογικής προόδου προς όφελος της ανθρωπότητας. Η σχέση επομένως οικονομίας και κοινωνίας είναι αμφίδρομη¹⁹⁷.

1. Το προλεταριάτο ως φορέας της κοινωνικής επανάστασης

Ο καπιταλισμός δημιουργεί τόσο τις οικονομικές όσο και τις κοινωνικές συνθήκες για την πραγματοποίηση του κομμουνισμού. Από τη μια πλευρά το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων φτάνει στο σημείο που υπερβαίνει την αναγκαιότητα, από την άλλη δημιουργείται η εργατική τάξη, η κοινωνική δύναμη που θα καταργήσει το ταξικό φαινόμενο. Κατά συνέπεια, όπως αναφέρεται στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, ο κομμουνισμός είναι ταυτόχρονα εφικτός και αναγκαίος¹⁹⁸. Στα νεανικά γραπτά του Μαρξ (έως και τις Θέσεις για τον Φόουερμπαχ), το προλεταριάτο αναφέρεται ως ο φορέας πραγματοποίησης της κατάλυσης της αστικής κοινωνίας, καθώς ο αποκλεισμός του έρχεται σε αντίφαση με τις αρχές της ισότητας και της ελευθερίας της αστικής κοινωνίας, ενώ επιπλέον η αντίθεσή του προς το κράτος κρίνεται ιστορικά αναγκαία¹⁹⁹. Το προλεταριάτο για τον Μαρξ είναι «αυθεντικά ανθρώπινο και κοινοτικό», σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Μπαλιμπάρ. Είναι το υποκείμενο που αλλάζοντας τον εαυτό του αλλάζει και τον κόσμο: με τη ρήση αυτή ο

197 Callinicos, *Οι επαναστατικές ιδέες*, ό.π., σ. 122-125.

198 Αυτ., σ. 185.

199 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 38.

Μαρξ δηλώνει ότι το υποκείμενο ταυτίζεται με την πρακτική²⁰⁰. Κατά τον Μπλοχ, η επαναστατική πράξη (praxis), όπως εμφανίζεται στις Θέσεις, υπερβαίνει την αντίθεση μεταξύ φιλοσοφικής σκέψης και πολιτικής δράσης. Η κοινωνική πραγματικότητα για εκείνον ενέχει τα σπέρματα του μετασχηματισμού της, καθώς δεν αποτελεί στατική ή τετελεσμένη συνθήκη. Αντίθετα, ο Αλτουσέρ από την πλευρά του, αναγνωρίζει στις Θέσεις μια «επιστημολογική τομή» με τον «ανθρωπιστικό» κομμουνισμό του Φόουερμπαχ και έτσι εκλαμβάνει την πράξη ως ένα «σύστημα αρθρωμένων κοινωνικών πρακτικών»²⁰¹.

«[...] η χειραφέτηση της κοινωνίας από την ατομική ιδιοκτησία κ.λπ., από την υποτέλεια, εκδηλώνεται στην πολιτική μορφή της εργατικής χειραφέτησης, όχι ως εάν να επρόκειτο μόνο για την χειραφέτηση των εργατών, αλλά διότι στη χειραφέτησή τους περιέχεται η γενική ανθρώπινη χειραφέτηση, και περιέχεται σ' αυτή διότι η συνολική ανθρώπινη υποτέλεια ενέχεται στην σχέση του εργάτη προς την παραγωγή και όλες οι σχέσεις υποτέλειας είναι απλώς τροποποιήσεις και συνέπειες αυτής της σχέσης»²⁰².

Το προλεταριάτο αναφέρεται από τον Μαρξ ως δυνητικά «καθολική τάξη», δηλαδή η ύπαρξή της ως ιδιαίτερης τάξης αναιρείται από τις ίδιες τις συνθήκες ύπαρξής της²⁰³. Το προλεταριάτο είναι εκείνη η τάξη που, παρά το γεγονός ότι εργάζεται, δεν απολαμβάνει, ενώ λόγω της θέσης του έρχεται σε αντίθεση με τις υπόλοιπες τάξεις. Ως πλειοψηφική και υποβαθμισμένη τάξη, φέρει την συνείδηση της αναγκαιότητας της επανάστασης²⁰⁴. Ο Μαρξ, μέσα στην εξαθλίωση εντοπίζει τόσο την αναγκαιότητα όσο και τον όρο για αναδιαμόρφωση της παραγωγής και της κοινωνίας²⁰⁵.

Η εργασία, όπως αναπτύχθηκε παραπάνω, υπό το καπιταλιστικό πλαίσιο παραγωγής αποτελεί εμπόρευμα, όπως και όλα τα αντικείμενα ή διαφορετικά οι αξίες χρήσης. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η ζωή του ανθρώπου ενσωματώνεται στις ανταλλακτικές σχέσεις. Σαν αποτέλεσμα, εκτός από την έλλειψη ικανοποίησης, οι

200 Αυτ., σ. 46.

201 Ο Μπαλιμπάρ αποδίδει αυτή την τοποθέτηση στην επιρροή από τον Χέγκελ, και συγκεκριμένα στη θεωρία του «καθολικού Stand», (ιδεολόγοι) η οποία διατυπώνεται στη *Φιλοσοφία του Δικαίου*. Μπαλιμπάρ, *Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία*, ό.π., σ.329-330.

202 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ.259.

203 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 85.

204 Σημειώσεις για το βιβλίο του James Mill «*Elements d' economie politique*». Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 329.

205 *Γερμανική Ιδεολογία*. Αυτ., σ. 375.

εργάτες χάνουν όλες τις νοητικές και σωματικές τους ικανότητες, με αποτέλεσμα να γίνονται όλο και λιγότερο ικανοί να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους²⁰⁶. Η εξατομίκευση διακόπτει τους δίαυλους επικοινωνίας ώστε η μόνη επικοινωνία στην εποχή του Μαρξ λάμβανε χώρα «στα αγγλικά καπηλιά» τις Κυριακές²⁰⁷, όπου οι αποστερημένοι είχαν την ευκαιρία να απολαύσουν λίγο από τον πλούτο της κοινωνίας.

Η βιομηχανική ανάπτυξη ωστόσο τείνει να αναιρέσει την εξατομίκευση και τον ανταγωνισμό, καθώς συσπειρώνει τους εργάτες, μέσω της συγκέντρωσής τους στα εργοστάσια και εντείνει την αλληλεξάρτησή τους μέσω του καταμερισμού της εργασίας. Η ευόδωση του σκοπού της επανάστασης θα εξαρτηθεί από την ωριμότητα της συνείδησης και τον βαθμό της οργάνωσης της εργατικής τάξης²⁰⁸. Η δύναμη των εργατών στηρίζεται στο ρόλο τους ως παραγωγών του πλούτου της κοινωνίας, όμως μπορούν να τη χρησιμοποιήσουν μόνο εφόσον η δράση τους χαρακτηρίζεται από αλληλεγγύη και λειτουργούν ως ένα συλλογικό υποκείμενο. Τα παραγωγικά εργαλεία απαιτούν τη συνδυασμένη εργασία πολλών εξειδικευμένων εργατών και δεν μπορούν να λειτουργήσουν από μεμονωμένα άτομα. Αναφορικά με την ιδιαιτερότητα της εργατικής τάξης, στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ο Μαρξ τονίζει ότι στην επαναστατικοποίηση μιας τάξης δεν παίζει ρόλο μόνο ο βαθμός της καταπίεσης που αυτή υφίσταται, καθώς υπάρχει τόσο το «λούμπεν προλεταριάτο», όσο και οι αγρότες, οι οποίες όμως τείνουν περισσότερο προς τον συντηρητισμό. Σημασία έχει περισσότερο το επίπεδο της συνείδησης, το οποίο συνδέεται με τον ρόλο στο οικονομικό οικοδόμημα²⁰⁹.

Σύμφωνα με αυτή τη συνθήκη ύπαρξης, η εργατική τάξη θα αναιρέσει την ταξική διαίρεση και τις σχέσεις εκμετάλλευσης για λογαριασμό ολόκληρης της κοινωνίας. Η εργατική τάξη δεν εμφανίζεται ως τάξη αλλά ως εκπρόσωπος της κοινωνίας ή ως το σύνολο της κοινωνίας, καθώς έρχεται σε σύγκρουση με την κυρίαρχη τάξη. Αυτή η πραγματικότητα στηρίζεται στο γεγονός ότι ως τάξη δεν έχει αναπτύξει τα δικά της ιδιαίτερα συμφέροντα, τα οποία ταυτίζονται με των υπόλοιπων

206 Σκουλάς, *Η έννοια της αλλοτρίωσης...*, ό.π., σ. 218.

207 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 290.

208 Callinicos, *Οι επαναστατικές ιδέες...*, ό.π., σ. 185-186.

209 Αυτ., σ. 188-189.

μη προνομιούχων τάξεων²¹⁰. Η δυνατότητα αυτή στηρίζεται στην παραδοχή ότι οι σχέσεις εκμετάλλευσης προέρχονται από την εκμετάλλευση της εργασίας, εφόσον το κοινωνικό οικοδόμημα στηρίζεται στις δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής.

Από ιστορική σκοπιά, κάθε νέα κυρίαρχη τάξη που προκύπτει έχει συνεχώς ευρύτερη βάση ενώ η ένταση της αντίθεσης μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων είναι όλο και εντονότερη²¹¹. Επίσης και η βαθύτητα της ρήξης με το προηγούμενο καθεστώς τείνει να είναι όλο και μεγαλύτερη. Κατά συνέπεια, η κομμουνιστική ρήξη θα είναι η ριζικότερη από όσες έχουν προηγηθεί²¹². Σε αντίθεση με τις επαναστάσεις που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα, οι οποίες αφορούσαν την ανακατανομή της εργασίας και της εξουσίας, η κομμουνιστική πρόκειται να τις καταργήσει ως τέτοιες. Εκτός από το ταξικό σύστημα, το εργατικό κίνημα θα καταργήσει και τις εθνότητες²¹³. Σύμφωνα με τον Μαρξ, οι κομμουνιστές δεν αποβλέπουν στην κατάληψη της εξουσίας αλλά στην κατάργηση του εξουσιαστικού φαινομένου. Η μεταμφίεση του ιδιαίτερου συμφέροντος ως γενικού, αλλά και η κυριαρχία του «Γενικού» συμφέροντος θα πάψουν τότε να υπάρχουν²¹⁴. Από αυτή την θέση είναι εμφανής η αντίθεση του Μαρξ σε κάθε εξουσιαστική δομή, οποιασδήποτε πολιτικής απόχρωσης.

2. Ο κομμουνισμός ως κίνηση

Σύμφωνα με την άποψη του Μαρξ, η διαμόρφωση της κομμουνιστικής συνείδησης απαιτεί την «μαζική αλλαγή» των ανθρώπων. Αυτή η αλλαγή μπορεί να συντελεστεί μόνο μέσα από την επαναστατική διαδικασία ως «πρακτική κίνηση». Υπό αυτή την προϋπόθεση, η εργατική τάξη θα μπορέσει να επιστρέψει στην φύση

210 Γερμανική Ιδεολογία. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 407.

211 Αυτ., σ. 407.

212 Αυτ., σ. 408.

213 Αυτ., σ. 390.

214 Αυτ., σ. 408.

*Ωστόσο τα γεγονότα του 1848 έκαναν τον Μαρξ να σκεφτεί (Όπως φαίνεται στη *18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* και στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*) ότι υπάρχει διάσταση ανάμεσα στην «τάξη καθ'εαυτήν» δηλαδή αυτή που δημιουργείται από τις υλικές συνθήκες της ζωής, και στην «τάξη δι'εαυτήν» δηλαδή στην τάξη που έχει οργανωθεί σε κίνημα. Η απόσταση ανάμεσα σε αυτές τις δύο, οφείλεται στην επίδραση αντίθετων οικονομικών τάσεων, οι οποίες μπορούν να τροφοδοτήσουν είτε την ενότητα είτε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους εργάτες. Η ανάγκη εξεύρεσης μιας τακτικής απέναντι στην αντεπανάσταση, οδήγησαν τον Μαρξ στο να καταλήξει σε αυτή την ιστορική διάκριση. Στο: Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 91-93.

του ανθρώπου και να δώσει στην κοινωνία ένα ουσιαστικό περιεχόμενο.²¹⁵ Η εργατική τάξη δεν εναντιώνεται σε συγκεκριμένους όρους του συστήματος αλλά στην αλλοτριωμένη παραγωγική δραστηριότητα και κοινωνική πραγματικότητα συνολικά²¹⁶.

Η κίνηση της ιστορίας, η οποία καταλήγει στον κομμουνισμό αποτελεί για την υλιστική αντίληψη την ενσυνείδητη εξελικτική διαδικασία του ανθρώπου και ισοδυναμεί με τη γέννηση της εμπειρικής του ύπαρξης²¹⁷. Η επαναστατική κίνηση για τον Μαρξ στηρίζεται, τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά στην κίνηση της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία συνίσταται στην παραγωγή και την κατανάλωση, ενώ επίσης είναι αποκαλυπτική των προηγούμενων τρόπων παραγωγής και της αλλοτρίωσης που αυτοί περικλείουν, καθώς κάποια στοιχεία τους διατηρούνται στο εσωτερικό της. Συνεπώς, η «θετική άρση» της θα αποτελέσει την επανιδιοποίηση του βίου²¹⁸. Σύμφωνα με τον Μπαλιμπάρ, ο Μαρξ χρησιμοποιώντας την έκφραση «στην πράξη» (In der Tat), θέλει να δώσει έμφαση στα γεγονότα (Tatsache), ώστε να διαχωριστεί από τους ουτοπιστές. Το ζήτημα για τους επαναστάτες προλετάριους δεν είναι η κατάρτιση ενός προγράμματος ή μια φιλοσοφική τοποθέτηση για το δέον, αλλά η σύμπλευση με «την πραγματική κίνηση που εκμηδενίζει την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων», όπως αναφέρεται στη *Γερμανική Ιδεολογία*²¹⁹. Ο κομμουνισμός ως κίνηση επομένως είναι το μοναδικό μέσο για να αρθεί η ατομική ιδιοκτησία τόσο σε επίπεδο συνείδησης όσο και στην πραγματικότητα. Στο νοητικό επίπεδο ο κομμουνισμός αναιρεί την ατομική ιδιοκτησία ως σκέψη. Για την πραγματική της όμως κατάργηση απαιτείται μια «πραγματική κομμουνιστική δράση». Η μετάβαση ωστόσο θα αποτελέσει μια σκληρή και μακρόχρονη διαδικασία²²⁰.

Συνεπώς, η ιστορική κίνηση ξεκινά και τελειώνει στον άνθρωπο ως υποκείμενο και στο αντικείμενο της εργασίας του. Σύμφωνα με αυτή την προϋπόθεση, η ύπαρξη της ατομικής ιδιοκτησίας αποτελεί ιστορική αναγκαιότητα. Η συνολική κίνηση για τον Μαρξ χαρακτηρίζεται από την κοινωνικότητα, καθώς ο άνθρωπος δημιουργεί την

215 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 390-391.

216 Αυτ., σ. 394.

217 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Αυτ., σ. 272.

218 Αυτ., σ. 273.

219 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ.38.

220 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 293.

κοινωνία και η κοινωνία δημιουργεί τον άνθρωπο ως τέτοιο²²¹. Υπό το ίδιο πνεύμα χρησιμοποιείται διαρκώς η έννοια της δραστηριότητας (Tatigkeit). Η χρήση της σηματοδοτεί μια δράση που συμβαίνει στο παρόν και τα άτομα αφιερώνουν σε αυτή σωματικές και διανοητικές δυνάμεις. Η δράση για τον Μαρξ θα πρέπει να πραγματοποιείται στο παρόν και όχι απλά να σχολιάζεται από την φιλοσοφία. Αυτό ωστόσο δε σημαίνει την ασυμβατότητα θεωρίας και πράξης, αλλά ότι η πραγμάτωση της φιλοσοφίας με την πρακτική εφαρμογή της θα σημάνει το τέλος της ως τέτοιας. Η παρώθηση του Μαρξ για δράση στο παρόν συνδέεται τόσο με την καντιανή κατηγορική προσταγή όσο και με την φράση του Χέγκελ: «ό,τι πρέπει να είναι, είναι και στην πράξη, και ό,τι απλώς πρέπει να είναι, χωρίς να είναι, δεν έχει καμιά αλήθεια»²²².

3. Αναίρεση της αστικής ηθικής

Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι ο Μαρξ εναντιώνεται σε κάθε μορφή ηθικής και ο μοναδικός του προσανατολισμός είναι η ερμηνεία της πραγματικότητας. Αυτή είναι μια θέση που υιοθετεί ο Bertell στο κεφάλαιο *Is there a Marxian ethic?* στο βιβλίο του *Alienation: Marx's conception of man in capitalist society*²²³. Ωστόσο αυτό δεν ισχύει. Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης βασίζονται στην υποτιθέμενη έλλειψη της αυτονομίας του υποκειμένου, εφόσον αυτό καθορίζεται από τις κοινωνικές σχέσεις, και στην απουσία ηθικών διατυπώσεων στο έργο του Μαρξ. Είναι επίσης γεγονός ότι ο Μαρξ, όπως και ο Χέγκελ απείχε από την καθαρά ηθική κριτική, καθώς και οι δύο αντιμετώπιζαν την διάσταση ανάμεσα στο ον και το δέον ως αντίθεση ανάμεσα στον νου και την πραγματικότητα. Δεν έχει νόημα η προβολή κάποιου δέοντος, εφόσον δεν πρόκειται για μια αντίφαση εντός της πραγματικότητας, ώστε να υπάρχει δυνατότητα υπέρβασής της. Με τη χρήση της διαλεκτικής είναι δυνατό να ανιχνεύσουμε τις τάσεις στην ιστορική πραγματικότητα, που μας δείχνουν τις πραγματικές δυνατότητες για αλλαγή. Η δράση των ανθρώπων, όπως αναφέρει και στα ιστορικά του έργα ο Μαρξ, αν και οριοθετείται από τις αντικειμενικές συνθήκες, δεν θεωρείται ασήμαντη²²⁴.

221 Αυτ., σ. 273.

222 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ.40.

223 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 43-45.

224 Callinicos, *Οι επαναστατικές ιδέες*, ό.π., σ. 102-103.

Όμως, παρόλο που δεν υπάρχει ρητά, ο Μαρξ μέσω της κριτικής του στον καπιταλισμό και την πρόκριση του κομμουνισμού τοποθετείται σε αξιακό επίπεδο. Οι αξίες που διαφαίνονται στο έργο του Μαρξ έχουν την καθολικότητα των καντιανών προσταγών: αξία του Καθολικού και σεβασμός προς την αυτονομία των άλλων υποκειμένων. Πιο συγκεκριμένα, ο καπιταλισμός δημιουργεί μια αρνητική συνθήκη εκμετάλλευσης και υποδούλωσης των ανθρώπων, την οποία ο Μαρξ καταγγέλλει. Επίσης, θεωρεί πως στο κομμουνισμό οι άνθρωποι θα μπορέσουν να αναπτύξουν όλες τις ιδιότητες τους και να κατακτήσουν την ατομική και κοινωνική τους ελευθερία. Υπάρχει επομένως τοποθέτηση ως προς το πώς οι άνθρωποι θα πρέπει να ζήσουν, ανεξάρτητα από τις ιστορικές συνθήκες²²⁵.

Ένα παράδειγμα αποτελεί η σχετική αναφορά στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, όπου πραγματοποιείται μια κριτική στην ηθική της αστικής τάξης. Ήδη από τα Χειρόγραφα, εκτός από την πλεονεξία εμφανίζεται και το «γυμνό συμφέρον», που κατά ιστορική αναγκαιότητα αποκαλύπτει την εκμετάλλευση στην πραγματική της μορφή, χωρίς πολιτική ή θρησκευτική συγκάλυψη. Εντός του καπιταλιστικού πλαισίου, όλες οι κοινωνικές σχέσεις διαλύονται και οι ανθρώπινες ιδιότητες γίνονται αντικείμενο ανταλλαγής, υπό την καθοδήγηση ενός κινήτρου: την εξυπηρέτηση του ατομικού συμφέροντος²²⁶. Η εξατομίκευση και η αναγωγή του χρήματος στην απόλυτη αξία διερευνώνται στα Χειρόγραφα του 1844 και στις Σημειώσεις για τον Mill. Στα Χειρόγραφα ο κεφαλαιοκράτης εμφανίζεται ως «ξένος, εχθρικός, ισχυρός και ανεξάρτητος» και η εργασία στην επιχείρησή του ως *«ανελεύθερη δραστηριότητα, υπηρετική, υπό την κυριαρχία, τον καταναγκασμό και τον ζυγό ενός άλλου ανθρώπου»*²²⁷. Όπως και οι φεουδάρχες που προηγήθηκαν, υποτιμάει τους ανθρώπους, στους οποίους όμως συμπεριλαμβάνεται και ο ίδιος, αν και δεν το λαμβάνει υπόψη: *«ο μη εργάτης πράττει ενάντια στον εργάτη όσα πράττει ο εργάτης ενάντια στον εαυτό του. Όμως δεν πράττει ενάντια στον εαυτό του όσα πράττει ενάντια στον εργάτη»*²²⁸. Ενώ για τον εργάτη: *«Όταν η δραστηριότητά του είναι γι' αυτόν βάσανο, τότε θα πρέπει να είναι για έναν άλλο απόλαυση και βιοτική χαρά ενός άλλου.*

225 Κινιού, Μαρξ, ό.π., 45-49.

226 Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 478.

227 Παρισινά Χειρόγραφα. Αυτ., σ. 257.

228 Αυτ., σ. 260.

Όχι οι θεοί ούτε η φύση, αλλά μόνο ο ίδιος ο άνθρωπος μπορεί να είναι αυτή η ξένη δύναμη πάνω στον άνθρωπο»²²⁹.

Στην πραγματικότητα ο προβληματισμός για την αλλοτρίωση διαπνέει ολόκληρο το έργο του Μαρξ. Για τον Alex Callinicos, ολόκληρη η ανάλυση του Μαρξ για την αστική κοινωνία στηρίζεται στην αντίθεση ανάμεσα στον πώς είναι ο άνθρωπος στον καπιταλισμό και στο πώς θα έπρεπε να είναι. Ως εκ τούτου, στα Χειρόγραφα ο καπιταλισμός παρουσιάζεται ως μια «αφύσικη κοινωνία». Η διαφορά ωστόσο του Μαρξ από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές έγκειται στο ότι πέρα από την καταγγελία των ηθικών ελλείψεων του καπιταλισμού, κατέδειξε και τον τρόπο για την ανατροπή του²³⁰.

Αντίθετα με τις αστικές, οι αξίες του προλεταριάτου δεν είναι εκείνες της ατομικής ιδιοκτησίας, του ατομικισμού και της επιδίωξης του κέρδους²³¹. Όπως θα δούμε παρακάτω, η δράση του κατευθύνεται από την αλληλεγγύη και τις ειλικρινείς σχέσεις, όπως ο Μαρξ παρατηρεί στα Χειρόγραφα για τις εργατικές ενώσεις των Γάλλων. Τέλος, αναφορικά με την θρησκευτικότητα, η θρησκεία για τον Μαρξ όπως είδαμε αποτελεί αποξένωση της εσωτερικότητας του ανθρώπου, η οποία στηρίζεται στην πραγματική αποξένωση της οικονομίας. Ο κομμουνισμός ξεκινά με την αθεΐα, ωστόσο δεν ταυτίζεται μαζί της. Η αθεΐα για τον Μαρξ αποτελεί έναν αφηρημένο ανθρωπισμό, ενώ ο κομμουνισμός είναι έμπρακτος και πάντοτε προσανατολισμένος στη δράση²³².

4. Ο κομμουνισμός ως εκπλήρωση του βίου γένους και υπέρβαση της αναγκαιότητας

Όπως είδαμε, στα Χειρόγραφα η εργασία είναι η βιοτική δραστηριότητα, στην οποία εδράζεται ο χαρακτήρας του ανθρώπινου γένους (species), ενώ «μέσα από αυτήν εμφανίζεται η φύση ως δικό του έργο και δική του πραγματικότητα». Η δραστηριότητα αυτή είναι ενσυνείδητη, και επομένως είναι ελεύθερη. Ο ανθρώπινος βίος ως ελεύθερη δραστηριότητα αντιπαραβάλλεται από τον Μαρξ τόσο με την

229 Αυτ., σ. 257.

230 Callinicos, *Οι επαναστατικές ιδέες*, ό.π., σ. 92.

231 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 38.

232 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 273.

αλλοτριωμένη μορφή του όσο και με την ζωή των ζώων. Τα ζώα ταυτίζονται με την δραστηριότητά τους, δεν την καθιστούν αντικείμενο της συνείδησής τους και επομένως δεν αποτελεί για εκείνα μια ελεύθερη δραστηριότητα. Εκείνα παράγουν υπό το κράτος της ανάγκης, ενώ ο άνθρωπος παράγει «αληθινά» όταν απελευθερωθεί από εκείνη. Αυτή είναι για τον Μαρξ η βασική διαφορά που καθιστά τον άνθρωπο ον γένους. Στην κοινωνία της αποξένωσης, η βιοτική δραστηριότητα ως ουσία του ανθρώπου καθίσταται ένα απλό μέσο αυτοσυντήρησης. Εφόσον όμως δεν είναι ελεύθερη, δεν μπορεί να θεωρηθεί και «αληθινή»²³³.

Επιπλέον, για τον Μαρξ, οι άνθρωποι μόνο με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων θα υπερβούν την αναγκαιότητα. Στη Γερμανική Ιδεολογία διατυπώνεται το εξής επιχείρημα: *«δεν μπορεί κανείς να απελευθερώσει τους ανθρώπους όσο αυτοί δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν βρώση και πόση, κατοικία και ένδυση σε πλήρη ποιότητα και ποσότητα»*²³⁴.

Η εξέλιξη της τεχνικής και της τεχνολογίας οδηγεί στις μεταβάσεις σε επάλληλους ιστορικούς τρόπους παραγωγής, που τείνουν προς αυτής της μορφής την ελευθερία. Η ολοκληρωτική εκπλήρωσή της όμως θα πραγματοποιηθεί με τον κομμουνισμό²³⁵. Εφόσον η παραγωγική δύναμη θα έχει φτάσει στο ανώτερο σημείο της και η διανομή θα διενεργείται σύμφωνα με τις αξίες του κομμουνισμού, θα εκπληρώνονται οι ανάγκες όλων. Σε αυτό το σημείο ανακύπτει το ζήτημα της αναγκαιότητας για εργασία. Ο Σίνγκερ παρατηρεί μια μετατόπιση στον Μαρξ αναφορικά με το αν η εργασία θα αποτελεί στον κομμουνισμό αναγκαιότητα ή μέσο ικανοποίησης της ανθρώπινης δημιουργικότητας. Στα Χειρόγραφα και στη Γερμανική Ιδεολογία οραματίζεται ότι η εργασία στον κομμουνισμό θα αποτελεί μόνο δραστηριότητα εκδίπλωσης των δυνατοτήτων και όχι αναγκαιότητα. Αργότερα όμως, στην Κριτική του προγράμματος της Γκότα, υποστηρίζει ότι *«η εργασία θα έχει γίνει όχι μόνο μέσο για να ζεις, αλλά και η πρώτη ανάγκη της ζωής»*²³⁶. Στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου, επίσης υπαναχωρεί, ως προς αυτή την αισιοδοξία. Η ουτοπική κατά τον Σίνγκερ αντίληψη για τον κομμουνισμό αντικαθίσταται από την αναγνώριση ότι η ένταση ανάμεσα στην ελευθερία και την αναγκαιότητα δεν μπορεί να

233 Αυτ., σ. 254-255.

234 Γερμανική Ιδεολογία. Αυτ., σ. 370.

235 Αυτ.

236 Καρλ Μαρξ, Κριτική του προγράμματος της Γκότα, Β. Μακρυωνίτης, Αθήνα, χ.χ. σ. 18-19.

υπερβληθεί. Το μόνο που μένει προς ενίσχυση της ελευθερίας είναι η μείωση της εργάσιμης ημέρας²³⁷.

Επομένως, γίνεται κάποιου είδους διάκριση ανάμεσα σε δύο τύπους ελευθερίας: η ελευθερία από την αναγκαιότητα και η ελευθερία από τα δεσμά των σχέσεων παραγωγής. Ωστόσο, οι δύο αυτοί τύποι κινούνται αναγκαστικά παράλληλα, καθώς η συνεχής εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων ικανοποιεί σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό τις ανθρώπινες ανάγκες και αίρει την υποτέλεια στη φύση. Στον καπιταλισμό οι δυνάμεις αυτές έχουν αναπτυχθεί με πλήρη τρόπο. Το μόνο που μένει είναι να αρθεί η ταξική διαίρεση. Η δυσκολία μεταβολής ωστόσο έγκειται στο γεγονός ότι ενώ σε προηγούμενες ιστορικές σχέσεις παραγωγής ο καταναγκασμός ήταν εμφανής, στον καπιταλισμό αυτός αποκρύπτεται από την ιδεολογία και οι εργάτες εμφανίζονται ως ελεύθεροι άνθρωποι²³⁸.

5. Ολόπλευρη ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων

Σύμφωνα με τον Κινιού, ο Μαρξ ξεκινά από την κοινωνία προκειμένου να αναζητήσει τα αίτια της δυστυχίας του ατόμου. Η προτεραιότητα επομένως που δίνεται στο κοινωνικό, είναι νοησιακή και όχι αξιολογική. Η αλλοτρίωση του καταμερισμού της εργασίας, παράγει άτομα περιορισμένων δυνατοτήτων, τα οποία, λόγω της επίδρασης της ιδεολογίας, δεν μπορούν να φανταστούν το εύρος των δυνατοτήτων και των αναγκών που θα μπορούσαν να αναπτύξουν²³⁹. Σύμφωνα με την αντίληψη του Μαρξ για τον άνθρωπο, διανοητική και χειρωνακτική εργασία είναι σημαντικό να μην διαχωρίζονται, εφόσον τόσο οι πρακτικές όσο και τα άτομα διχάζονται. Η πρακτική, προκειμένου να είναι ολοκληρωμένη, θα πρέπει να είναι ταυτόχρονα πράξις και ποίησης, να είναι δηλαδή ταυτόχρονα διανοητική, ενσυνείδητη και σωματική. Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι καταμερισμός που ισχύει στην καπιταλιστική κοινωνία είναι εκείνος που έχει επιτρέψει στους διανοούμενους να συνδράμουν αποφασιστικά στην κυριαρχία της αστικής τάξης²⁴⁰. Ο καταμερισμός της εργασίας είναι ιδιαίτερα ζημιογόνος για τα άτομα, καθώς περιστέλλει την δημιουργική τους ικανότητα και τα καθιστά «εξαρτήματα των μηχανών».

237 Singer, Μαρξ, ό.π., σ. 120.

238 Αυτ., σ. 105.

239 Κινιού, Μαρξ, ό.π., σ. 112.

240 Μπαλιμπάρ, Η φιλοσοφία του Μαρξ, ό.π., σ. 89-90.

Στις παραδοχές της αστικής οικονομικής επιστήμης παρατηρείται η αντιστροφή ότι το κεφάλαιο αντιμετωπίζεται ως «αυτοτελής και εμπρόσωπο», ενώ ο άνθρωπος ως «εξαρτημένος και απρόσωπος»²⁴¹. Διαφορετικά ειπωμένο, η ατομική ιδιοκτησία εμφανίζεται ως υποκείμενο και ο άνθρωπος ως «ουσία» της ατομικής ιδιοκτησίας αλλά ταυτόχρονα ως μη «ουσία», εφόσον η εργασία του τη δημιουργεί όμως ο ίδιος δεν υπάρχει για τον εαυτό του²⁴². Ο εργάτης είναι πλήρως εξαρτημένος από το κεφάλαιο προκειμένου να επιβιώσει. Υπάρχει μόνο σαν εργαζόμενος και καθόλου σαν άνθρωπος, ή είναι άνθρωπος μόνο εφόσον εργάζεται. Αποτελεί «ζωντανό και άρα ενδεές κεφάλαιο», και όταν δεν εργάζεται «χάνει τους τόκους του και συνεπώς την ύπαρξή του». Επιπλέον, ο εργάτης αντιμετωπίζεται και αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως εμπόρευμα, το οποίο αυτό-αναπαράγεται μέσω της εργασιακής δραστηριότητας. Αναπαράγει τον εαυτό του και αναπαράγεται ως τάξη, ζώντας με τρόπο «αδιάφορο», σύμφωνα με τις επιταγές του κεφαλαίου. Δεν είναι προσωπικό άτομο αλλά αδιάφορο στην εργασιακή του δραστηριότητα, ένας αδιάφορος εργάτης ως μονάδα. Ως εμπόρευμα, αποτελεί «ένα ον απανθρωποποιημένο τόσο πνευματικά όσο και σωματικά»²⁴³.

Στον κομμουνισμό, ο καταμερισμός της εργασίας θα καταργηθεί, τόσο ανάμεσα σε σωματική και πνευματική εργασία όσο και ανάμεσα σε διαφορετικές δραστηριότητες. Τότε τα άτομα θα έχουν τη ευκαιρία της ολόπλευρης ανάπτυξης των δυνατοτήτων τους και η χρεία θα είναι πλέον παρελθόν²⁴⁴. Επιπλέον, η παραγωγή θα υπακούει στις ανάγκες των ανθρώπων και θα οργανώνεται με δημοκρατικό τρόπο. Οι άνθρωποι θα ασχολούνται με τους τομείς που τους ενδιαφέρουν και οι εργασίες θα γίνονται εκ περιτροπής ενώ ο παραγόμενος πλούτος θα είναι κοινό κτήμα. Η ελευθερία τότε θα είναι πραγματική και συγκεκριμένη, δηλαδή τα άτομα θα ελέγχουν την προσωπική και την κοινωνική τους ζωή²⁴⁵. Τέλος, η κομμουνιστική επανάσταση θα απελευθερώσει το άτομο από τους τοπικούς και τους εθνικούς περιορισμούς, ώστε να μπορέσει να απολαύσει τα υλικά και πνευματικά αγαθά που έχουν παραχθεί σε παγκόσμιο επίπεδο. Η ολόπλευρη εξάρτηση αντικαθίσταται από τον συνειδητό

241 *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 488.

242 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Αυτ., σ. 268.

243 Αυτ., σ. 261-262.

244 Μαρξ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σ. 19.

245 Κινιού, Μαρξ, ό.π., σ. 117.

έλεγχω των δυνάμεων που οι ίδιοι έχουν δημιουργήσει και οι οποίες έως τώρα τους καταδυνάστευαν²⁴⁶.

6. Προσωπικό και τυχαίο άτομο

Όπως είδαμε στην ενότητα για τη διατομικότητα, η ατομική δραστηριότητα αποτελεί εξ ορισμού κοινωνική δραστηριότητα, αφού πραγματοποιείται με βάση κοινωνικά δεδομένα και την κοινωνικά διαμορφωμένη γλώσσα. Συνεπώς, «η γενική συνείδηση» του ανθρώπου ισοδυναμεί με τη *«θεωρητική αναπαράσταση της κοινωνίας»*. Στην αποξενωμένη συνθήκη όμως, η συνείδηση ως αφαίρεση έρχεται σε αντιπαράθεση με την κοινωνική πραγματικότητα, ενώ θα έπρεπε να έρχεται σε συμφωνία μαζί της. Αντίστροφα, και η κοινωνία δεν θα πρέπει να στέκεται ως αφαίρεση απέναντι στο άτομο, αφού το άτομο δεν μπορεί παρά να είναι κοινωνικό. Στον κομμουνισμό, ατομικός βίος και βίος γένους (ως κοινωνικότητα) τότε ταυτίζονται, αν και ο ατομικός μπορεί να αποτελεί μια ιδιαίτερη μορφή ενός ομοειδούς πράγματος²⁴⁷.

Η ιδιοποίηση των παραγωγικών μέσων από τους εργάτες κρίνεται αναγκαία όχι μόνο για την αυτονόμησή τους, αλλά και για την ίδια της επιβίωσή τους. Στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό οι παραγωγικές δυνάμεις υπάρχουν ως ολότητα, η οποία πλαισιώνεται από μια καθολικευμένη και παγκόσμια συναλλαγή. Η ιδιοποίηση καθορίζεται από τα μέσα που ιδιοποιείται και επομένως θα πρέπει κι εκείνη να έχει καθολικό χαρακτήρα. Ως συνέπεια οι ανθρώπινες δυνάμεις θα αναπτυχθούν σε αντιστοιχία με τα παραγωγικά εργαλεία, και επομένως οι άνθρωποι, ιδιοποιούμενοι μια ολότητα εργαλείων αναπτύσσουν μια ολότητα ικανοτήτων. Οι προλετάριοι, εφόσον έχουν αποστερηθεί από τα υλικά αγαθά και δεν έχουν ιδιαίτερα συμφέροντα ως τάξη, είναι εκείνοι που θα μπορέσουν να επιτύχουν την πλήρη αυτονόμησή τους, δίχως να συμβιβάζονται²⁴⁸.

Στον κομμουνισμό, *«η διαφορά μεταξύ προσωπικού ατόμου και τυχαίου ατόμου δεν είναι μια εννοιακή διαφορά αλλά ένα ιστορικό γεγονός»*²⁴⁹. Σε αντίθεση με τις

246 Γερμανική Ιδεολογία. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 388-389.

247 Παρισινά Χειρόγραφα. Αυτ., σ. 274.

248 Αυτ., σ. 251.

249 Γερμανική Ιδεολογία. Αυτ., σ. 442.

προηγούμενες ιστορικά επαναστάσεις, στην κομμουνιστική επανάσταση κάθε άτομο θα έχει στη διάθεσή του πλήθος εργαλείων και όχι κάποια συγκεκριμένα. Επιπλέον η ιδιοκτησία θα είναι κοινή και η ανταλλαγή θα περιλαμβάνει όλα τα μέλη της κοινότητας. Η ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής όμως θα είναι εφικτή μόνο μέσω της καθολικής συνένωσης των εργατών και της επαναστατικής πράξης. Τότε η εργασία μετατρέπεται σε «αυτενεργοποίηση», και ως συνέπεια τα άτομα από «τυχαία» μετατρέπονται σε «ολικά» (totalen Individuen). Κατά προέκταση, οι καθορισμένες από τον καπιταλισμό συναλλαγές με μέσο το χρήμα θα μετατραπούν σε ανταλλαγές²⁵⁰.

7. Ισότητα εναντίον εξισωτισμού

Η ισότητα είναι για τον κομμουνισμό η πολιτική του θεμελίωση. Η άρση της αποξένωσης μεταφράζεται στην άρση της κυρίαρχης δύναμης, η οποία μπορεί να είναι η φιλοσοφία, η πολιτική ή το δίκαιο²⁵¹. Από τη ανάγνωση των Χειρογράφων και της Γερμανικής Ιδεολογίας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Μαρξ υποστήριξε την ισότητα αλλά όχι τον εξισωτισμό, καθώς αναγνωρίζει την ύπαρξη διαφορετικών αναγκών και δυνατοτήτων στα άτομα. Ένα παράδειγμα είναι η αντίθεσή του στον «ωμό και αστόχαστο» κομμουνισμό²⁵², ο οποίος δεν εκπληρώνει τις επιθυμητές αξίες, αλλά απλώς εκφράζει με πιο ολοκληρωμένο τρόπο τις αξίες των προηγούμενων αλλοτριωμένων κοινωνιών. Αποτελεί γενίκευση της ατομικής ιδιοκτησίας, και ως εκ τούτου προσπαθεί να εναντιωθεί σε ατομικά χαρακτηριστικά (πχ ταλέντο) τα οποία δεν μπορούν να αποτελέσουν ατομική ιδιοκτησία. Επομένως υπονομεύει την ανθρώπινη προσωπικότητα, όπως και η αστική κοινωνία. Η δύναμή του συνίσταται στον φθόνο για τα υλικά αγαθά, ο οποίος αποτελεί διαφορετική μορφή της πλεονεξίας. Επιπλέον, όλοι οι άνθρωποι μετατρέπονται σε εργάτες αντί να απεκδυθούν αυτό τον ρόλο, ενώ πραγματοποιείται επιστροφή σε μια κατάσταση όπου η αυτοσυντήρηση είναι ο μοναδικός στόχος ενός ανθρώπου φτωχού, χωρίς περαιτέρω ανάγκες, ο οποίος στερείται μόρφωσης και πολιτισμού²⁵³.

250 Αυτ., σ. 452.

251 *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αυτ., σ. 292.

252 Κινιού, *Μαρξ*, ό.π., σ. 106.

253 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 270-271.

Ο πυρήνας του προβλήματος για τον Μαρξ είναι ότι ο εξωτερικός πλούτος δεν εκλαμβάνεται, ούτε στο αστικό ούτε στον «αστόχαστο» όπως αναφέρει κομμουνισμό, ως η εξαντικειμενικευμένη ουσία του ανθρώπου αλλά ως ιδιοκτησία. Αυτή η μορφή δεν αποτελεί ιδιοποίηση του πλούτου από την κοινωνία, και τότε η κοινότητα μετατρέπεται σε γενικό κεφαλαιοκράτη²⁵⁴. Ο «ωμός» κομμουνισμός για τον Μαρξ δεν είναι παρά μια μορφή στην οποία η ατομική ιδιοκτησία θέλει να θέσει τον εαυτό της ως «θετική» κοινότητα, και έτσι είναι ακόμη επηρεασμένος εκείνη. Αν και έχει κατανοήσει το νόημα της επιστροφής του ανθρώπου στον εαυτό του και αναγνωρίζει τον εαυτό του ως τέτοια, ωστόσο δεν έχει κατανοήσει την ουσία της ιδιοκτησίας ως εξαντικειμενικευμένης ανθρώπινης εργασίας και την φύση των ανθρώπινων αναγκών²⁵⁵. Η κριτική αυτή θα μπορούσε εύλογα να απευθυνθεί στα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού.

8. Ιδιοποίηση του εξωτερικού πλούτου

Βασική προϋπόθεση για την πραγμάτωση του κομμουνισμού και την ουσιαστική απελευθέρωση των ατόμων είναι για τον Μαρξ η αφθονία των υλικών μέσων διαβίωσης²⁵⁶. Ο κομμουνισμός για τον Μαρξ θα πρέπει να αποτελεί *«πραγματική ιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας, μέσω του ανθρώπου και για τον άνθρωπο»*. Συντελείται έτσι στο πλαίσιο του πλούτου που έχει παραχθεί στο παρελθόν, και αποτελεί συνειδητή επιστροφή του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος²⁵⁷. Στον κομμουνισμό οι άνθρωποι θα νιώθουν αυτοτελείς καθώς θα γνωρίζουν ότι οι ίδιοι έχουν δημιουργήσει τα μέσα της διαβίωσής τους. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν αισθάνονται ότι τους τα παρέχει ή τα έχει δημιουργήσει κάποιος άλλος, νιώθουν εξαρτημένοι²⁵⁸.

Αυτή η ιδιοποίηση θα έχει αισθητηριακό χαρακτήρα: τα έργα του ανθρώπου ως ανθρώπινη ουσία θα είναι και πάλι δικά του. Ωστόσο αυτή, δε θα πρέπει να έχει τον χαρακτήρα του έχειν: δηλαδή της νομής και της άμεσης απόλαυσης. Ο άνθρωπος μέσω των αισθήσεων και των αισθημάτων του θα μπορεί να αντιληφθεί με ολικό

254 Αυτ.

255 Αυτ., σ. 272.

256 Κινιού, Μαρξ, ό.π., σ. 118.

257 Παρισινά Χειρόγραφα. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 272.

258 Αυτ., σ. 280.

τρόπο τον ανθρώπινα δημιουργημένο κόσμο. Η οπτική της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία έχει επιβληθεί στους ανθρώπους ορίζει ότι μπορούμε να απολαύσουμε κάτι μόνο εφόσον το κατέχουμε και το χρησιμοποιούμε (με μη ανθρώπινο τρόπο). Η «αίσθηση του έχουν» αποτελεί για τον Μαρξ αποξένωση όλων των αισθήσεων, πνευματικών και σωματικών. Η αποξένωση των αισθήσεων ισοδυναμεί με την απόλυτη ένδεια, η οποία όμως αποτελεί προαπαιτούμενο ώστε ο άνθρωπος να «γεννήσει από μέσα του τον εσωτερικό πλούτο του»²⁵⁹.

Στον κομμουνισμό, οι αισθήσεις πλέον αντιμετωπίζουν αντικείμενα τα οποία έχουν δημιουργηθεί από τον άνθρωπο για τον άνθρωπο. Σαν αποτέλεσμα, η άσκηση των αισθήσεων απέναντί τους αποτελεί πράξιν με την αριστοτελική έννοια, δηλαδή υπάρχει μόνο για τον εαυτό της χωρίς να αποσκοπεί σε κάτι περισσότερο. Αυτό μπορεί να συμβεί μόνο όταν τα αντικείμενα ως αντικειμενοποιημένη δραστηριότητα στέκονται απέναντι στον άνθρωπο με φιλικό τρόπο. Τότε, η ανάγκη και η απόλαυση χάνουν τον εγωιστικό τους χαρακτήρα. Επιπλέον η ιδιοποίηση των αγαθών από τους άλλους ανθρώπους θα αποτελεί και δική μας ιδιοποίηση, ενώ επίσης καλλιεργείται η συλλογική ιδιοποίηση ως δραστηριότητα η οποία δεν υπήρχε προηγουμένως. Προϋπόθεση είναι τα αντικείμενα να μετατραπούν σε κοινωνικά αντικείμενα, ώστε να επιβεβαιώνουν τον άνθρωπο ως ατομικότητα²⁶⁰. Τα αντικείμενα για τον Μαρξ δεν είναι παρά επιβεβαιώσεις των ουσιαστών δυνάμεων που τους αντιστοιχούν, πχ η ακοή για την μουσική. Κάθε αίσθηση, έχει διαφορετικό τρόπο πρόσληψης του εξωτερικού κόσμου και κατά προέκταση έχει τον δικό της ιδιαίτερο τρόπο να τον ιδιοποιείται. Οι αισθήσεις έχουν την τάση να εξελίσσονται ιστορικά προς όλο και πιο εκλεπτυσμένες μορφές²⁶¹.

Επομένως η αίσθηση του αντικειμένου είναι αντίστοιχη με τον βαθμό που την έχουμε αναπτύξει ως τέτοια. Ο Μαρξ αναφέρεται τόσο στις σωματικές όσο και στις πνευματικές αισθήσεις. Εν κατακλείδι, οι αισθήσεις βρίσκουν την ολοκληρωμένη τους μορφή ως ανθρώπινες μόνο όταν ο υλικός κόσμος ή η φύση παύσουν να είναι εχθρικά²⁶². Τότε, θα αρχίσουν οι άνθρωποι να αντιλαμβάνονται πράγματα στο περιβάλλον τους που προηγουμένως αγνοούσαν, και η απόλαυσή τους θα είναι

259 Αυτ., σ. 275-276.

260 Αυτ., σ. 276.

261 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 91-92.

262 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 277.

πληρέστερη²⁶³. Η ένδεια μέσα στον πλούτο που χαρακτηρίζει το καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας, αντικαθίσταται στον κομμουνισμό από τη «συντελεσμένη κοινωνία», η οποία αποτελεί το κατάλληλο έδαφος για την ανάπτυξη του «πλούσιου, πολύπλευρου και βαθυστόχαστου» ανθρώπου. Οι θεωρητικές αντιθέσεις χάνουν το νόημά τους στην πραγματοποίηση αυτής της κοινωνίας, η οποία αποτελεί «πρακτική ενέργεια του ανθρώπου»²⁶⁴.

Ωστόσο, για τον Μαρξ, η μεγαλύτερη ανάγκη είναι η ύπαρξη των άλλων. Η αμεσότερη μορφή σχέσης του γένους είναι αυτή ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα. Η σχέση αυτή είναι η φυσικότερη σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους και επιπλέον είναι η σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Από τη μορφή της μπορούμε να κρίνουμε το επίπεδο της εξέλιξης του ανθρώπου, το κατά πόσο δηλαδή έχει αναγνωρίσει τον εαυτό του ως ον γένους. Στην αλλοτριωμένη κοινωνία, η ιδιοκτησία της γυναίκας μέσω του γάμου αντικατοπτρίζει τον υποβιβασμό του ανθρώπου, εφόσον ο άλλος άνθρωπος αποτελεί κτήμα και όχι ανάγκη²⁶⁵. Για τους οικονομολόγους επίσης κάθε άνθρωπος υπάρχει για τον άλλο μόνο εφόσον αποτελεί μέσο για την ικανοποίηση των αναγκών του. Τόσο η οικονομική επιστήμη όσο και η πολιτική, που βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα, αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο ως αφηρημένο άτομο²⁶⁶. Στον κομμουνισμό, όπου οι άνθρωποι κυριαρχούνται από ένα «παθητικό δεσμό», η μεγαλύτερη ανάγκη και ο μεγαλύτερος πλούτος ταυτίζονται με τους άλλους ανθρώπους. Η αντίστοιχη αισθητηριακή δραστηριότητα είναι το πάθος, ως δραστηριότητα της ανθρώπινης φύσης²⁶⁷. Στην πραγματικότητα, η ανθρώπινη αισθητηριακότητα υπάρχει για τον άνθρωπο μόνο μέσω των άλλων, καθώς οι άλλοι αποτελούν την αισθητηριακή φύση, και φύση και αισθητηριακότητα ταυτίζονται. Δεν μπορεί να υπάρξει η μία χωρίς την άλλη. Η γλώσσα επίσης, ως στοιχείο της νόησης αποτελεί κι εκείνη αισθητηριακό αντικείμενο²⁶⁸.

Στην αστική κοινωνία η ζωντανή εργασία μετατρέπεται σε συσσωρευμένο πλούτο ενώ στην κομμουνιστική ο πλούτος θα αποτελεί μέσο για την ευημερία των

263 Bertell, *Alienation: Marx's conception*, ό.π., σ. 91.

264 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 278.

265 Αυτ., σ. 272.

266 Αυτ., σ. 309.

267 Αυτ., σ.280.

268 Αυτ., σ. 279.

εργατών²⁶⁹. Η άρση της ατομικής ιδιοκτησίας θα συνεπιφέρει την ρύθμιση της παραγωγής και κατά προέκταση της ανταλλαγής και της διανομής, ώστε οι άνθρωποι να επανακτήσουν τον έλεγχο της ζωής και των σχέσεών τους²⁷⁰. Έτσι, μια άμεση συνέπεια του προγραμματισμού της παραγωγής θα είναι η κατάργηση της εμπορευματικής ανταλλαγής. Τα αντικείμενα πλέον θα αποτελούν μόνο αξίες χρήσης και όχι ανταλλακτικές αξίες. Στο αρχικό όμως στάδιο του κομμουνισμού, εφόσον μόλις έχει προβάλλει από την καπιταλιστική οργάνωση, ο κάθε εργάτης ανταλλάζει την ποσότητα εργασίας που έχει προσφέρει με ισάξια καταναλωτικά αγαθά. Επομένως επικρατεί ακόμα το αστικό δίκαιο, εφόσον ισχύει ακόμα η ανταλλαγή ίσων αξιών.

Ο Μαρξ οραματίζεται την κατάργηση της, εφόσον το ίσο δίκαιο είναι «δίκαιο της ανισότητας». Δεδομένου ότι οι ατομικές ικανότητες διαφέρουν, αποτελεί αντικοινωνική πρακτική να αμείβεται κανείς ανάλογα με την απόδοσή του, γι' αυτό και «θα έπρεπε το δίκαιο να είναι μάλλον άνισο, αντί να είναι ίσο». Σε ένα ανώτερο στάδιο, θα είναι πλέον δυνατό να πραγματοποιηθεί το σύνθημα «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του»²⁷¹. Ο Μπαλιμπάρ αποδίδει τη διατύπωση αυτή του Μαρξ για τη μορφή διανομής που θα διαμορφωθεί με την κατάργηση του καταμερισμού της εργασίας και την εκπαίδευση στις επιρροές των Φουριέ και Όουεν²⁷². Ουσιαστικά ο Μαρξ δεν θεωρούσε σκόπιμο να αναπτύξει μια θεωρία για τη διανομή, εφόσον αυτή ακολουθεί την παραγωγή και ρυθμίζεται σύμφωνα με εκείνη.

9. Κομμουνιστική Ιδεολογία

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, η μεταβολή των κοινωνικών σχέσεων θα οδηγήσει αναγκαστικά στην αλλαγή της συνείδησης. Εφόσον η υλική παραγωγή καθορίζει την κυρίαρχη τάξη, οι ιδέες της αποτελούν την κυρίαρχη ιδεολογία. Αυτό το φαινόμενο δεν αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής κοινωνίας. Οι ταξικές αντιθέσεις, ή διαφορετικά οι σχέσεις κυριαρχίας σε προηγούμενες κοινωνίες, είχαν σχηματίσει τις αντίστοιχες κυρίαρχες

269 *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αυτ., σ. 488.

270 *Γερμανική Ιδεολογία*. Αυτ., σ. 385.

271 Μαρξ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, ό.π., σ. 18-19.

272 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 83.

ιδεολογίες. Η κυρίαρχη ιδεολογία θα καταρρεύσει με φυσικό τρόπο όταν εκλείψουν οι ταξικές αντιθέσεις²⁷³. Για τον Μπαλιμπάρ, το σύνθημα «οι προλετάριοι δεν έχουν πατρίδα», ισοδυναμεί με την δήλωση ότι δεν έχουν αυταπάτες και δεν συμμερίζονται τις αφαιρέσεις και τις αναπαραστάσεις ιδεολογικής προέλευσης²⁷⁴. Η ύπαρξη ωστόσο μιας επαναστατικής τάξης αποτελεί προαπαιτούμενο για την εκδήλωση της επαναστατικής ιδεολογίας, η οποία έρχεται σε σύγκρουση με την κυρίαρχη²⁷⁵.

Για τον Μαρξ οι κομμουνιστές δεν πρέπει να στηρίζονται σε επινοημένες ιδέες. Η μαρξική θεωρία για εκείνον αποτελεί έκφραση της πραγματικής ιστορικής τάσης, η οποία οδηγεί στην άρση της ατομικής ιδιοκτησίας, όπως οδήγησε στον αφανισμό και τις προηγούμενες μορφές ιδιοκτησίας. Η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί την «τελευταία και πληρέστερη έκφραση» των σχέσεων εκμετάλλευσης, γι' αυτό και το αίτημα των κομμουνιστών μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: «άρση της ατομικής ιδιοκτησίας»²⁷⁶. Έχει διατυπωθεί το ερώτημα ότι: *εφόσον η αστική αντίληψη είναι ιδεολογικά διαμορφωμένη*, με τον τρόπο που αναφέρθηκε, *πώς η κομμουνιστική αντίληψη διαφεύγει αυτού του προσδιορισμού*; Η απάντηση βρίσκεται στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Πρώτον, οι ιδέες που είναι επαναστατικές για μια εποχή σηματοδοτούν το γεγονός ότι στο εσωτερικό της παλιάς κοινωνίας μια νέα σταδιακά γεννιέται. Με την διάλυση των παραγωγικών σχέσεων της αστικής κοινωνίας θα εκλείψουν και οι ιδέες της. Δεύτερον, η κοινωνική συνείδηση καθ' όλη την πορεία της ανθρωπότητας ακολουθεί παρόμοια μοτίβα. Εφόσον μόνο η κομμουνιστική επανάσταση αποτελεί ουσιαστική ρήξη με τις ιδιοκτησιακές σχέσεις εν γένει, είναι αναμενόμενο οι ιδέες της να καθορίζονται από νέα δεδομένα και να έρχονται σε σύγκρουση με εκείνες που έχουν προηγηθεί²⁷⁷.

Ωστόσο, ο Μαρξ σε μια επιστολή του προς τον Ruge εξομολογείται ότι: *«[...] θα πρέπει καθένας να ομολογήσει ο ίδιος ότι δεν έχει καμία σαφή αντίληψη γι' αυτό που πρέπει να γίνει. Και πάλι όμως, αυτό είναι ακριβώς το προτέρημα της νέας*

273 *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 491.

274 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 91.

275 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 406.

276 *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αυτ., σ. 486-487.

277 Αυτ., σ. 491.

κατεύθυνσης, δεν προκαταλαμβάνουμε δογματικά τον κόσμο, αλλά θέλουμε να βρούμε τον νέο κόσμο μέσα από την κριτική του παλιού»²⁷⁸.

Ο κομμουνισμός, όπως τον εξέφραζαν οι Cabet, Dezamy και Weitling αποτελεί κι εκείνος «μια δογματική αφαίρεση», ως «ένα διακριτό φαινόμενο της ανθρωπιστικής αρχής που είναι μολυσμένο από το αντίθετό του, την ιδιωτική οργάνωση» και επιπλέον «είναι απλώς μόνο μια ιδιαίτερη, μονόπλευρη πραγματοποίηση της σοσιαλιστικής αρχής»²⁷⁹. Ο Μαρξ τοποθετείτε σαφώς ενάντια στον δογματισμό:

«Μεταρρύθμιση της συνείδησης όχι μέσα από δόγματα αλλά μέσα από ανάλυση της μυστικιστικής συνείδησης που είναι ασαφής ως προς τον εαυτό της, είτε εμφανίζεται ως θρησκευτική είτε ως πολιτική. Θα φανεί τότε ότι ο κόσμος είχε επί μακρόν το όνειρο ενός πράγματος, για το οποίο αρκεί να έχει μόνο τη συνείδηση ώστε να το αποκτήσει πραγματικά»²⁸⁰.

Ο Μαρξ πιστεύει πως «η συνείδηση είναι ένα πράγμα που ο κόσμος πρέπει να ιδιοποιηθεί ακόμα κι αν δεν το θέλει», και έτσι η κριτική φιλοσοφία θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως αυτοκατανόηση. Γι' αυτό και προτρέπει προς την «αδίστακτη κριτική καθετί υπάρχοντος»²⁸¹.

10. Αντικατάσταση των τάξεων από την κοινότητα

ι) Τάξεις

Οι προλετάριοι ως μέλη της τάξης τους αντιμετωπίζουν την εργασία και την κοινωνική οργάνωση ως τυχαίες συνθήκες, οι οποίες είναι απρόσβλητες από κάθε απόπειρα ελέγχου εκ μέρους τους. Υπό αυτές τις συνθήκες η προσωπικότητα του ατόμου και οι υλικοί όροι της ζωής του έρχονται σε αντίφαση, καθώς είναι προφανές στο ίδιο ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα της κατά βούληση μεταβολής στους όρους της ζωής του. Οι εργάτες στην τάξη συμμετέχουν ως μέλη και όχι ως άτομα. Ως μέλη, ζουν σύμφωνα με τους όρους ύπαρξης της τάξης τους. Ως προσωπικότητες,

278 *Επιστολές από τη Γερμανο - Γαλλική Επετηρίδα*. Αυτ., σ. 197.

279 Αυτ., σ. 198.

280 Αυτ., σ. 199.

281 Αυτ., σ. 197-198.

βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με το κράτος, το οποίο αποτελεί «συνολική έκφραση» των έως τώρα ατόμων ως κοινωνία. Σε αντίθεση με τους φυγάδες δουλοπάροικους, οι προλετάριοι θα πρέπει να αναιρέσουν τον ίδιο τον όρο της ύπαρξής τους, ο οποίος αποτελεί και τον όρο ύπαρξης ολόκληρης της κοινωνίας, δηλαδή την εργασία²⁸².

Στη Γερμανική Ιδεολογία τονίζεται η σημασία του ανταγωνισμού ανάμεσα στις τάξεις. Μια ομάδα ατόμων συγκροτείται ως τάξη εφόσον βρίσκεται σε αντιπαράθεση με μια άλλη τάξη. Μπορούμε έτσι να πούμε ότι η ταξική πάλη προϋποτίθεται των τάξεων²⁸³. Η τάξη είναι αυτόνομη ως προς τα άτομα. Τα άτομα και ο βίος τους είναι καθορισμένα με βάση την υπαγωγή τους σε αυτή, όπως είναι και από την υπαγωγή τους στον καταμερισμό της εργασίας. Η υπαγωγή στην τάξη προεκτείνεται στην υπαγωγή «σε κάθε είδους περιστάσεις», γεγονός που ισοδυναμεί με την πλήρη απουσία ελέγχου επί του προσωπικού και συλλογικού τους βίου. Η τάξη επομένως αποτελεί μόνο μια φαινομενική κοινότητα καθώς αυτονομείται απέναντι στα άτομα²⁸⁴.

ii) Κοινότητα

Η υπαγωγή στις τάξεις θα ανατραπεί μόνο όταν εμφανιστεί η τάξη η οποία δεν έχει ιδιαίτερο συμφέρον να αντιτάξει στο κυρίαρχο συμφέρον. Η πράξη αυτή ωστόσο απαιτεί την οργάνωση και την συλλογική δράση. Ο Μαρξ πίστευε ότι η συμμετοχή και η συνεργασία, που ήδη διαπίστωνε στις εργατικές ενώσεις, θα αποτελούσαν το υπόβαθρο της νέας κοινωνίας²⁸⁵. Η εγγύτητα στην οποία έρχονται οι κομμουνιστές για οργανωτικούς λόγους ικανοποιεί την ανάγκη της κοινωνικότητας, η οποία από μέσο μετατρέπεται σε σκοπό. Σε αυτές τις κοινότητες, οι οποίες αποτελούν προάγγελο της αληθινής κοινωνίας, πραγματοποιούνται τα ιδανικά της αλληλεγγύης και της ευγένειας²⁸⁶. Η ελευθερία στο εσωτερικό της κοινότητας επιτυγχάνεται μέσω του συνεταιρισμού (Assoziation) των ατόμων²⁸⁷.

282 Γερμανική Ιδεολογία. Αυτ., 438-440.

283 Callinicos, Οι επαναστατικές ιδέες, ό.π., σ. 100.

284 Γερμανική Ιδεολογία. Στο: Μαρξ, Κείμενα από την δεκαετία του 1840, ό.π., σ. 435-436.

285 Callinicos, Οι επαναστατικές ιδέες, ό.π., σ. 188.

286 Παρισινά Χειρόγραφα. Στο: Μαρξ, Κείμενα από την δεκαετία του 1840, ό.π., σ. 293.

287 Γερμανική Ιδεολογία. Αυτ., σ. 438.

Εντός της κοινότητας των προλεταρίων επαναστατών αυτοί θέτουν τους όρους υπάρξής τους υπό τον έλεγχό τους και συμμετέχουν σε αυτή ως άτομα. Η κοινότητα για τον Μαρξ είναι εκείνη η μορφή που δίνει χώρο στο κάθε άτομο να αναπτύξει τις κλίσεις του προς όποια κατεύθυνση αυτό επιθυμεί και συνεπώς μόνο εντός της κοινότητας μπορεί να πραγματοποιηθεί η ατομική ελευθερία. Όσο τα άτομα είναι χωρισμένα, η διεκδίκηση κρίνεται αδύνατη. Η συνένωση όμως των ατόμων σε κοινότητα θέτει τους όρους ελεύθερης ανάπτυξης και κίνησης²⁸⁸. Αντίθετα, στην αστική κοινωνία το κράτος είναι εκείνο που υποκαθιστά την κοινότητα και η (σχετική) ελευθερία είναι δυνατή μόνο για τα μέλη της κυρίαρχης τάξης²⁸⁹.

11. Ελευθερία: ψευδής και πραγματική

Ο Μαρξ έχει προσφέρει μια νέα αντίληψη για την φύση του ανθρώπου και έχει δώσει ένα νέο περιεχόμενο στην έννοια της ελευθερίας²⁹⁰, αντίθετο από αυτό της φιλελεύθερης αντίληψης, η οποία την ταυτίζει με την έλλειψη περιορισμού (αρνητική ελευθερία). Η απουσία φυσικής βίας, όπως αυτή υπήρχε στα προηγούμενα συστήματα εκμετάλλευσης, και η κατοχύρωση νομικών δικαιωμάτων, δίνουν την ψευδαίσθηση ότι οι εργάτες είναι ελεύθεροι. Για τον Μαρξ η αντίληψη αυτή είναι λογική σε ένα καπιταλιστικό πλαίσιο. Στην πραγματικότητα όμως υποχρεώνονται στην εργασία για το κεφάλαιο, εφόσον είναι «ελεύθεροι» από την κατοχή των μέσων παραγωγής²⁹¹.

Επιπλέον, η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος υπό αυτούς τους όρους υπονομεύει το συλλογικό. Η πραγματοποίηση έτσι μπορεί να γίνει αντιληπτή ως αποτέλεσμα του συνόλου των ατομικών δράσεων που όμως καταλήγουν σε ένα μη επιθυμητό αποτέλεσμα ακόμα και για τους ίδιους τους καπιταλιστές, οι οποίοι υπόκεινται στους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης. Κανείς δεν είναι ελεύθερος, εφόσον ζει σε μια κοινωνία την οποία δεν μπορεί να ελέγξει. Το πρόβλημα ωστόσο που δεν εκτιμήθηκε επαρκώς από τον Μαρξ είναι ο τρόπος με τον οποίο θα εξασφαλιστεί η συνεργασία όλων των μελών της κοινωνίας, σε μια μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία. Από τα παραδείγματα του υπαρκτού

288 Αυτ., σ. 440.

289 Αυτ., σ. 436.

290 Singer, *Μαρξ*, ό.π., σ. 128.

291 Callinicos, *Οι επαναστατικές ιδέες*, ό.π., σ. 121.

σοσιαλισμού που έχουν υπάρξει μέχρι σήμερα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο εγωισμός δεν είναι εύκολο να υπερβληθεί²⁹².

Επομένως, στον καπιταλισμό κυριαρχεί η «υποτιθέμενη» ελευθερία, ως τυχαιότητα εντός των όρων ύπαρξης (παραγωγικές δυνάμεις και μορφές συναλλαγής). Στον κομμουνισμό, η πραγματική ελευθερία συναρτάται με την ενσυνείδητη διαχείριση των υλικών προϋποθέσεων, οι οποίες είναι δημιουργήματα των ανθρώπων, και την αναίρεση του «αυτοφυσού» χαρακτήρα τους. Σαν αποτέλεσμα, η πραγματοποίηση παύει να υπάρχει, και οι υλικοί όροι της ζωής (ως προϊόντα της εργασίας και της ανταλλαγής) δεν είναι πλέον ανεξάρτητοι από τα άτομα. Οι όροι του βίου αντιμετωπίζονται πλέον ως ανόργανοι και όχι ως ανεξάρτητοι και αυτόβουλοι. Καθ' αυτό τον τρόπο, ο κομμουνισμός επιφέρει μεταβολές ουσιαστικά στο οικονομικό επίπεδο, δίχως να τρέφει αυταπάτες ότι οι όροι που έχει κληρονομήσει από τις προηγούμενες γενεές δεν αποτελούν προϊόντα αλλοτριωμένων σχέσεων²⁹³.

12. Αριστοτέλης και Μαρξ

ι) Διατομικότητα έναντι οργανικισμού

Ο Μαρξ φαίνεται να επαναδιατυπώνει το αριστοτελικό επιχείρημα ότι ο άνθρωπος είναι «ζώο κοινωνικό», και η ζωή εντός της πόλεως σκοπεύει στην εκπλήρωση των όρων της ανθρωπινότητας ή του «ευ ζην»²⁹⁴. Επίσης, η έμφαση που δίνεται από τον Μαρξ στο ζήτημα των στενών κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό της κοινότητας, μοιάζει με εκείνη του Αριστοτέλη για τις σχέσεις που είναι «φυσικές» και όχι καταναγκαστικές. Η αναγνώριση της αλλοτρίωσης από τους άλλους ανθρώπους καθώς και η πρόταση για την υπέρβασή της στηρίζεται σε αυτές τις παραδοχές. Ωστόσο, ο Μπαλιμπάρ υποστηρίζει ότι στην 6^η θέση για τον Φόουερμπαχ, το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων στον Μαρξ, εμφανίζεται ως απροσδιόριστο και ανοιχτό σε διαφορετικές εκβάσεις, ώστε να είναι διαφορετικό από την αριστοτελική πόλη, αν και συμμερίζονται την ίδια αντι - ατομιστική αντίληψη. Η

292 Singer, *Μαρξ*, ό.π., σ. 131-132.

293 *Γερμανική Ιδεολογία*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 441.

294 Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, τ. Β, Κάκτος, Αθήνα 1993, III 8 1280a 30-35.

αριστοτελική πόλη διατρέχεται από πολλαπλά είδη κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες όμως πάντοτε συνδέονται με το ανθρώπινο, μέσω της γλώσσας ή του λόγου. Στον Μαρξ, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει αφενός εννοιολογικός προσδιορισμός για το τι είναι ανθρώπινο και συνεπώς οι σχέσεις που διαμορφώνουν τους ανθρώπους δεν περιορίζονται στις αυστηρά «ανθρώπινες»²⁹⁵. Η αντιμετώπιση αυτή των σχέσεων στον Μαρξ από τον Μπαλιμπάρ αποτελεί για εμάς υπερερμηνεία, καθώς ο χαρακτήρας των σχέσεων καθορίζεται από την συνεργασία στην παραγωγή και επομένως είναι κατά κάποιο τρόπο προσδιορισμένος.

ii) Έργο του ανθρώπου

Το επιχείρημα του Μαρξ ότι η ολοκλήρωση του ανθρώπου προϋποθέτει την εκδίπλωση των δυνάμεων του γένους του μοιάζει με το αριστοτελικό επιχείρημα για το «έργο του ανθρώπου»²⁹⁶. Ασφαλώς, όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Μαρξ με την εισαγωγή της διατομικότητας ή της «οντολογίας της σχέσης» κατά τον Μπαλιμπάρ, διαφεύγει της ουσιοκρατικής προβληματικής. Στον Μαρξ, η «ουσία» ταυτίζεται με μια «ενεργό διαδικασία», η οποία τείνει προς την πραγμάτωση (τέλος)²⁹⁷. Ο Αριστοτέλης από την άλλη πλευρά υποστηρίζει ότι το αγαθό για κάθε ον καθορίζεται από την ουσία του²⁹⁸.

Παρά τη διαφορά αυτή, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι και οι δύο θεωρούν ότι υπάρχει ένα «ίδιον» του ανθρώπου. Για τον Αριστοτέλη είναι η λογική (κυριαρχία του λογικού μέρους της ψυχής) ενώ για τον Μαρξ είναι η συνείδηση αλλά και κάτι επιπλέον: η ικανότητα να παράγει τα μέσα του βίου του και να μετασχηματίζει τον κόσμο. Στην πραγματικότητα η συνείδηση διαπλάθεται από την εργασία, η οποία είναι η πρωταρχική δραστηριότητα του ανθρώπου. Αντίθετα, για τον Αριστοτέλη αυτή η δραστηριότητα είναι η σκέψη, η οποία διακρίνεται κατά αντιπαράβολή από την χειρωνακτική εργασία²⁹⁹. Και για τους δύο ωστόσο η εκπλήρωση επιτυγχάνεται

295 Μπαλιμπάρ, *Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία*, ό.π., σ.335-336.

296 Αριστοτέλης, *Ηθ. Νικομάχεια*, μτφρ Δ. Λυπουρλής, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2006, στ. I 7 1097a-b.

297 Μπαλιμπάρ, *Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία*, ό.π., 345.

298 Εμμανουήλ Κουκλάκης, *‘Το επιχείρημα του ‘έργου’ μεταξύ οντολογικών προϋποθέσεων και τελεολογικών παραδοχών’*, *Conatus* 2, τχ. 1, 2017, σ. 60.

299 Callinicos, *Οι επαναστατικές ιδέες*, ό.π., σ.88-89.

μόνο μέσω της πράξης (Ηθ. Νικομάχεια,1095α16)³⁰⁰. Ο βαθμός επίτευξης της ευδαιμονίας ή πληρότητας επομένως διαπιστώνεται σύμφωνα με το κριτήριο της μορφής ως «λειτουργικής κατασκευής», δηλαδή κατά πόσο αξιοποιούνται με κατάλληλο τρόπο οι «προδιαγραφές» του είδους³⁰¹. Για τον Αριστοτέλη έργο του ανθρώπου είναι η «πρακτική» ζωή, η οποία αποτελεί «ενέργεια του λογικού». Αυτή η μορφή, ως «ζωή της ορθολογικής επιλογής» (σύμφωνα με την C. Korsgaard), τον διαφοροποιεί από τα φυτά (θεραπευτική- αυξητική) και τα ζώα (αισθητική). Η ζωή έτσι γίνεται αντιληπτή ως ενέργεια, η οποία είναι φορέας της λογικής (Ηθ. Νικομάχεια, 1097b33-1098a9)³⁰². Ως προς τον Μαρξ, ευτυχής είναι ο άνθρωπος που έχει ικανοποιήσει όλες τις ανθρώπινες ανάγκες του και εκφράζει ανεμπόδιστα τις δυνατότητες του είδους του, επομένως και κατά τη δική του αντίληψη ισχύει η ταύτιση τέλους και σκοπού.

Σε αντιπαράβολή, ο αλλοτριωμένος άνθρωπος δεν εκφράζει με πλήρη τρόπο τις ιδιότητες του γένους του, οι οποίες κατηγοριοποιούνται σε δυνάμεις και ανάγκες, αλλά ταυτίζει την ύπαρξή του, υποτιμώντας τον εαυτό του, με τις φυσικές, τις οποίες μοιράζεται με τα ζώα:

«ο άνθρωπος (ο εργάτης) αισθάνεται πλέον αυτενεργός μόνο στις ζωικές λειτουργίες του, στο φαγητό, στο ποτό στη συνουσία, το πολύ-πολύ στην κατοικία, στη διακόσμηση κ.λπ., και στο ότι στις ανθρώπινες λειτουργίες του αισθάνεται πλέον σαν ζώο. Το ζώωδες γίνεται ανθρώπινο και το ανθρώπινο ζώωδες. Το φαγητό, το ποτό, η συνουσία κ.λπ. είναι βέβαια επίσης γνήσιες ανθρώπινες λειτουργίες. Στην αφαίρεση όμως η οποία τις χωρίζει από τον υπόλοιπο κύκλο της ανθρώπινης δραστηριότητας και τις καθιστά τελικούς και μοναδικούς αυτοσκοπούς είναι ζώωδεις»³⁰³.

Στα Ηθικά Νικομάχεια εντοπίζεται επίσης αυτή η διάκριση ανάμεσα στις δύο μορφές βίου³⁰⁴. Ο «απολαυστικός βίος», ο οποίος βρίσκεται πολύ μακριά από την ευδαιμονία, περιορίζεται στις σωματικές απολαύσεις και αρμόζει περισσότερο στα ζώα παρά στους ανθρώπους, ενώ διάγεται από εκείνους που είναι «ανδραποδώδεις»,

300 Κουκλάκης, *Το επιχείρημα του «έργου»*, ό.π., σ. 58.

301 Αυτ., 59.

302 Κουκλάκης, *Το επιχείρημα του «έργου»*, ό.π., σ. 59-60.

303 *Παρισινά Χειρόγραφα*. Στο: Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*, ό.π., σ. 253.

304 Παύλος Κόντος, Ενότητα 1.3.1 «Ποια ζωή να ζήσω;», Παραδόσεις στο μάθημα «*Αριστοτελική Ηθική*», στο Mathesis.cup:http://mathesis.cup.gr/courses/course-v1:Philosophy+PHL2+2017_T2/info, επίσκεψη 20 Μαΐου 2017.

δηλαδή δουλικοί ως προς τα πάθη τους (Ηθ. Νικομάχεια I 5 1095b)³⁰⁵. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι παρά το γεγονός ότι Αριστοτέλης και Μαρξ ορίζουν το ανθρώπινο με διαφορετικό τρόπο, η απλή ικανοποίηση των σωματικών αναγκών δεν είναι αρκετή για κανέναν από τους δύο.

13. Ο κομμουνισμός δεν είναι το τέλος

Η εργασία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι η γενεσιουργός αιτία του πλούτου και της εξέλιξης. Η αποδέσμευσή της από τον καταμερισμό της εργασίας και η κοινωνικοποίησή της θα φέρει τον άνθρωπο σε συμφιλίωση με την «ανθρωποποιημένη φύση», δηλαδή τον εξωτερικό κόσμο συνολικά. Η ατομική ιδιοκτησία θα αντικατασταθεί τότε από την «αληθινά ανθρώπινη και κοινωνική ιδιοκτησία». Η κοινωνική κατάσταση εντός του καπιταλιστικού πλαισίου χαρακτηρίζεται, από τον Μαρξ, ως «προϊστορία», εφόσον κύριο γνώρισμά της είναι ο καταμερισμός της εργασίας και η ταξική διαίρεση που υποδουλώνουν τα άτομα. Η «ιστορία» θα ξεκινήσει μετά την εγκαθίδρυση του κομμουνισμού³⁰⁶. Η διαδικασία αυτή μπορεί να γίνει αντιληπτή ως «άρνηση της άρνησης», ως άρνησης δηλαδή (με την διαλεκτική έννοια) της συνθήκης που αρνείται τον άνθρωπο, και αυτή είναι η θεσμοποίηση της ατομικής ιδιοκτησίας. Ως άρνηση ο κομμουνισμός υφίσταται αντιθετικά της ατομικής ιδιοκτησίας και επομένως δεν μπορεί να είναι εντελώς απαλλαγμένος από την αλλοτρίωση. Η πραγματοποίηση και η υπέρβασή του είναι εκείνες οι συνθήκες που θα φέρουν στο προσκήνιο τον «αυτοπαραγόμενο» και «θετικό» ανθρωπισμό³⁰⁷, ως συνθήκη πλήρους εκπλήρωσης των ιδιοτήτων του ανθρώπου.

Επομένως, το ζητούμενο για τον Μαρξ δεν είναι ο κομμουνισμός καθ' αυτός. Ως «άρνηση της άρνησης» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των αντινομιών που τον συνοδεύουν, περιέχει με διαλεκτικό τρόπο στοιχεία την συνθήκης που αρνείται. Επομένως δεν είναι μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης που θα πρέπει να μας ικανοποιεί. Στη Γερμανική Ιδεολογία αναφέρει ότι: *«Ο κομμουνισμός δεν είναι για μας μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες επί του*

305 Αυτ.

306 Istvan Meszaros, *The power of ideology*, Zed Books, London 2005, σ. 258.

307 Μεσάρος, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, ό.π., σ. 171.

οποίου θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό το πραγματικό κίνημα που καταργεί την σημερινή τάξη πραγμάτων»³⁰⁸.

Κατά συνέπεια ο κομμουνισμός αποτελεί κίνημα ή κίνηση της ιστορικής εξέλιξης, που καταργεί την προηγούμενη κοινωνική μορφή. Ο Μαρξ επιζητεί την κοινωνική μορφή που θα έλθει μετά από εκείνον, η οποία θα αποτελεί την απόλυτη «κατάφαση» της ανθρώπινης ουσίας. Τότε θα εκπληρωθούν με πλήρη τρόπο οι ανθρώπινες ανάγκες και δυνατότητες, και το ανθρώπινο δυναμικό θα έχει τη δυνατότητα εκδιπλωθεί. Η επανένωση των ατόμων ως κοινωνικών όντων θα άρει την πλεονεξία και τον ατομικισμό του καπιταλιστικού συστήματος, ενώ οι αξίες της αλληλεγγύης και της συνεργασίας θα είναι εγγενείς του νέου τρόπου παραγωγής.

308 Καρλ Μαρξ, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τ.Α, μτφρ-επιμ. Κ. Φιλίνης, Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 81-82.

Αποτίμηση

Όπως είδαμε παραπάνω, το ιδεώδες του κομμουνισμού είναι ένα αφηρημένο ιδεώδες. Δεν υπάρχουν σαφείς οδηγίες για τον τρόπο της οργάνωσης της παραγωγής, της διανομής και της πολιτικής ζωής. Το μόνο που ήταν σαφές, και το μόνο που χρειαζόταν να είναι κατά τον Μαρξ, ήταν ότι ο άνθρωπος θα πάψει να είναι αλλοτριωμένος. Έχοντας ανακτήσει τον έλεγχο της ζωής του, θα είναι πραγματικά ελεύθερος να δημιουργήσει, να συνάψει σχέσεις και να απολαύσει μέσω των οξυμένων αισθήσεών του τον εξωτερικό κόσμο. Μόνο τότε θα μπορεί πραγματικά να ζει μια ζωή ανθρώπινη, αντίστοιχη του είδους στο οποίο ανήκει.

ι) Εμπιστοσύνη στον άνθρωπο

Ο Μαρξ, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής του, έδειξε υπερβολική εμπιστοσύνη στον άνθρωπο. Για εκείνον οι άνθρωποι θα έδειχναν τον καλύτερο τους εαυτό εφόσον οι συνθήκες της ζωής τους έπαυαν να είναι αλλοτριωμένες. Η φύση του ανθρώπου για εκείνον δεν είναι παγιωμένη αλλά καθορίζεται και μεταβάλλεται από τις εξωτερικές συνθήκες και συγκεκριμένα από τις σχέσεις παραγωγής. Η πραγματικότητα όμως φαίνεται να είναι διαφορετική. Ο Σίνγκερ υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη φύση φαίνεται να είναι εγωιστική και φορέας ανεξάντλητων επιθυμιών ακόμα και σε μη καπιταλιστικές κοινωνίες³⁰⁹. Ο μαρασμός του κράτους φαίνεται να είναι δυσκολότερος από όσο ο Μαρξ πίστευε, καθώς οι συγκρούσεις και οι ανταγωνισμοί για την εξουσία δεν αποτελούν χαρακτηριστικό αποκλειστικά της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τη φρουδιακή θεωρία, η επιθετικότητα είναι εγγενής στους ανθρώπους και ως εκ τούτου κάποιας μορφής κανονιστικό πλαίσιο θα είναι πάντα απαραίτητο³¹⁰. Η ιστορία έχει δείξει ότι τελικά οι άνθρωποι εκμεταλλεύονται την θέση ισχύος όταν αυτή τους παραχωρείται προς εξυπηρέτηση των ιδίων συμφερόντων τους. Σε αυτό το σημείο, ο Μπακούνιν, ως πιο δύσπιστος απέναντι στους ανθρώπους και την σχέση τους με την εξουσία φαίνεται να ήταν περισσότερο διορατικός απ' ότι ο Μαρξ³¹¹.

309 Singer, *Μαρξ*, ό.π., σ. 137.

310 Κινιού, *Μαρξ*, ό.π., σ. 123-124.

311 Singer, *Μαρξ*, ό.π., σ. 137-141.

ii) Επιστήμονας ή φιλόσοφος;

Από την ανάγνωση μελετών για τον Μαρξ γίνεται εμφανές ότι υφίσταται ένας διχασμός στη βιβλιογραφία σχετικά με το αν το έργο του θα πρέπει να θεωρείται φιλοσοφικό ή επιστημονικό. Ενδεικτικά, αναφέρονται εδώ απόψεις συγγραφέων που οι μελέτες τους έχουν ληφθεί υπόψη στην παρούσα εργασία. Ο Μπαλιμπάρ και ο Σίνγκερ συμφωνούν ότι ο Μαρξ θα πρέπει να αποτιμηθεί ως φιλόσοφος και όχι ως επιστήμονας. Σύμφωνα με τον Μπαλιμπάρ, οι υποθέσεις του Μαρξ αν και δεν συγκροτούν σύστημα, έθεσαν ερωτήματα τα οποία μένουν ακόμη αναπάντητα. Με αυτό τον τρόπο ο Μαρξ έδωσε στη φιλοσοφία ώθηση και λόγο ύπαρξης³¹². Για τον Σίνγκερ, πολλές από τις προβλέψεις του Μαρξ για την εξέλιξη του καπιταλισμού δεν έχουν επαληθευτεί. Αυτό σημαίνει ότι οι υποθέσεις του στους τομείς της ιστορίας και της οικονομίας δεν έχουν αποδειχτεί ώστε να θεωρούνται επιστημονικές. Ωστόσο η θεωρία του έχει αλλάξει αμετάκλητο τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τον κόσμο³¹³.

Ο Αλτουσέρ, ο Κινιού και ο Φαράκλας ωστόσο διαφωνούν με αυτή την αντίληψη³¹⁴, καθώς υποστηρίζουν ότι ο Μαρξ πληροί τα κριτήρια της επιστημονικότητας, εν προκειμένω στον κλάδο της ιστορίας. Ο Κινιού υποστηρίζει ότι ο Μαρξ σε όλες του τις μελέτες, ακόμα και στα φιλοσοφικά έργα, στηρίζεται σε εμπειρικά δεδομένα. Επομένως οι αναλύσεις του δεν στηρίζονται σε προαποφασισμένα συμπεράσματα δογματικού τύπου αλλά προκύπτουν από τη μελέτη της πραγματικότητας. Επίσης, η πρόθεση του ήταν να εξετάσει με επιστημονικό τρόπο την ιστορία ή την οικονομία, διατυπώνοντας νόμους. Το γεγονός ότι η συζήτηση για την θεωρία του παραμένει ανοιχτή μέχρι σήμερα, αποδεικνύει την ισχυρότητα των επιχειρημάτων του³¹⁵. Επιπλέον, η συνεισφορά του για την κατανόηση των μετασχηματισμών σε μακροϊστορικό επίπεδο είναι ιδιαίτερα σημαντική³¹⁶. Ο Αλτουσέρ, στην συλλογή κειμένων του Για τον Μαρξ, υποστηρίζει ότι ο Μαρξ πριν από το 1845 δεν είναι ακόμη επιστήμονας, καθώς δεν έχει αναπτύξει

312 Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 12-15.

313 Singer, *Μαρξ*, ό.π., σ. 125- 128.

314 Αν και ο Κινιού θεωρεί ότι ο Αλτουσέρ υποβαθμίζει τις άλλες πλευρές του έργου του Μαρξ (ιδιαίτερα την ηθική) προκειμένου να αναβαθμίσει την επιστημονική. Βλ. Κινιού, *Μαρξ*, ό.π., σ. 22.

315 Κινιού, *Μαρξ*, σ. 53-57.

316 Αυτ., σ. 130.

ακόμα την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, αλλά είναι επηρεασμένος από την ιδεολογία. Ο Αλτουσέρ αρνείται την ηθική διάσταση στο αίτημα του κομμουνισμού, εφόσον θεωρεί τις αναλύσεις του Μαρξ επιστημονική μελέτη της ιστορικής πραγματικότητας και των δυνατοτήτων που ενέχονται σε αυτή.³¹⁷ Κατά τον Φαράκλα, η κριτική θεωρία του Μαρξ είναι επιστημονική, εφόσον η επιστήμη (κατά τη βεμπεριανή σχολή και τον Ψυχοπαίδη) συγκροτείται ούτως ή άλλως αξιακά και ο Μαρξ αναλαμβάνει να αναγνώσει την πραγματικότητα από την σκοπιά των λιγότερο ευνοημένων.³¹⁸ Εκτιμώντας τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Μαρξ ήταν και τα δύο.

317 Αυτ., σ. 46.

318 Γιώργος Φαράκλας, Σημειώσεις για το μάθημα « Κοινωνική θεωρία: Μαρξ και Βέμπερ», στο openeclass.panteion.gr/modules/course_metadata/opencourses.php?fc=13, προσπελάστηκε στις 24/11/18.

Επίλογος

Είτε ως επιστήμονας είτε ως φιλόσοφος, ο Μαρξ συνέβαλλε στον αμετάκλητο αναπροσανατολισμό τόσο της φιλοσοφίας όσο και των κοινωνικών επιστημών. Η αναφορά στην θεωρία του, η οποία έχει το πλεονέκτημα να μην αποτελεί σύστημα, είναι υποχρεωτική για κάθε μετέπειτα μελετητή της φιλοσοφίας, της ιστορίας, της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας και μιας σειράς ακόμα επιστημών. Είναι βέβαιο ότι οι συζητήσεις γύρω από το έργο του Μαρξ και την προβληματική του κομμουνισμού ως μορφής κοινωνικής απελευθέρωσης θα συνεχίσουν να γίνονται, εωσότου επιτευχθεί είτε μια ριζική αλλαγή είτε μια ολοκληρωτική καταστροφή του ανθρώπου και του πλανήτη, όπως εκείνος προέβλεψε. Το καπιταλιστικό σύστημα, ως σύστημα το οποίο είναι αντιφατικό και στερείται μέτρου, ενέχει τις προϋποθέσεις και για τις δυο μορφές έκβασης.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Althusser, Louis, *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, επίμ. Π. Σωτήρης, Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2015.
- Bertell, Ollman, *Alienation: Marx's conception of man in capitalist society*, Cambridge University Press, New York 1973.
- Boer, Ronald, *Criticism of earth: on Marx, Engels and theology*, Leiden, Boston 2012.
- Callinicos, Alex, *Οι επαναστατικές ιδέες του Καρλ Μαρξ*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1998.
- Cornu, Auguste, *The origins of Marxian thought*, Charles C Thomas, Illinois 1957.
- Godelier, Maurice, *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ*, μτφρ.-επιμ. Λ. Δεμεθά, Π. Πολέμη, Ζ. Δεμεθά, Gutenberg, Αθήνα 2003.
- Meszaros, Istvan, *The power of ideology*, Zed Books, London 2005.
- Ricoeur, Paul, *Lectures on ideology and utopia*, Columbia University Press, New York, 1986.
- Singer, Peter, *Μαρξ*, μτφρ. Μ. Χαραλάμπη, επιμ. Γ. Μανιάτης, Πολύτροπον, Αθήνα 2006.
- Singer, Peter, *Χέγκελ*, μτφρ. Μ. Χαραλάμπη, επιμ. Γ. Μανιάτης, Πολύτροπον, Αθήνα 2006.
- Wendling, E. Amy, *Karl Marx on technology and alienation*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2011.
- Αξελός, Κώστας, *Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής*, μτφρ. Τ. Αθανασόπουλος, Καστανιώτη, Αθήνα 2000.
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, μτφρ. Ομάδα Κάκτου, Κάκτος, Αθήνα, 1993.

- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, μτφρ Δ. Λυπουρλής, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- Δελένδα, Αλεξάνδρα, Παρουσίαση στο μάθημα «Γερμανικός Ιδεαλισμός», ΕΚΠΑ, 24/3/17.
- Ζαχαρέας, Αιμίλιος, *Η ιστορία των εκδόσεων του Καρλ Μαρξ*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2010.
- Κινιού, Υβόν, *Μαρξ*, μτφρ. Ε. Μπιτσάκης, Τόπος, Αθήνα 2011.
- Κόντος, Παύλος, Παραδόσεις στο μάθημα "Αριστοτελική Ηθική", Ενότητα 1.3.1, *Mathesis Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης*, Mathesis.cup:
http://mathesis.cup.gr/courses/course-v1:Philosophy+PHL2+2017_T2/info,
 προσπελάστηκε στις 20 Μαΐου 2017.
- Κορς, Καρλ, *Μαρξισμός και φιλοσοφία*, μτφρ. Μ. Λαμπρίδης, Γ. Λυκιαρδόπουλος, Ύψιλον, Αθήνα 2017.
- Κουκλάκης, Εμμανουήλ, 'Το επιχείρημα του «έργου» μεταξύ οντολογικών προϋποθέσεων και τελεολογικών παραδοχών', *Conatus*, τχ 1, 2017, σ. 57-71.
- Μαραμαθάς, Γιάννης, «Η μέθοδος της κριτικής της πολιτικής οικονομίας», *Θέσεις*, τχ. 132, Ιούλιος-Σεπτέμβριος. 2015, σ. 55-80.
- Μαρκούζε, Χέρμπερτ, *Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γέννηση της κοινωνικής θεωρίας*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Ύψιλον, Αθήνα 1985.
- Μαρξ, Καρλ, *Οικονομικά κα φιλοσοφικά χειρόγραφα*, μτφρ. Μ. Γραμμένος, Γλάρος Αθήνα 1975.
- Μαρξ, Καρλ, *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, μτφρ. Μ. Λυκούδης, Παπαζήση, Αθήνα 1978.
- Μαρξ, Καρλ, *Βασικές Γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τ.3, μτφρ. Δ. Διβάρης, Στοχαστής, Αθήνα 1989.
- Μαρξ, Καρλ, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τ.2, μτφρ.-επιμ. Κ. Φιλίνης, Gutenberg, Αθήνα 1997.

- Μαρξ, Καρλ, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840*, μτφρ Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2014.
- Μαρξ, Καρλ, *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Β. Μακρυωνίτης, Αθήνα χ.χ.
- Μαρξ, Καρλ, *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, μτφρ. Γ. Μπλάνας, Ερατώ, Αθήνα, 2004.
- Μεσάρος, Ίστβαν, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, μτφρ. Ε. Κωνσταντέλου, Κουκκίδα, Αθήνα 2016.
- Μπαλιμπάρ, Ετιέν, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφρ.-επιμ. Α. Στυλιανού, Νήσος, Αθήνα 1999.
- Μπαλιμπάρ, Ετιέν, «Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία στην κοινωνική οντολογία, και πίσω: τι να κάνουμε με την 6^η θέση του Μαρξ για τον Φόουερμπαχ;», Μ. Μπαρτσιδής (επιμ), *Διατομικότητα*, μτφρ. Λ. Μάνο- Χριστίδη, Νήσος, Αθήνα 2014, σ. 327- 378.
- Μπούμπερ, Μάρτιν, *Μονοπάτια στην ουτοπία*, μτφρ. Β. Τομάνας, Νησίδες, Σκόπελος 2000.
- Παπαϊωάννου, Κώστας, *Από την κριτική του ουρανού στην κριτική της γης*, μτφρ. Ξ. Κομνηνός, Ίνδικτος, Αθήνα 2013.
- Παπαϊωάννου, Κώστας, *Μαρξ και μαρξισμός. Οντολογία και αλλοτρίωση*, μτφρ. Β. Τομανάς, επιμ. Χ. Σταματοπούλου, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2009.
- Σκουλάς, Ε. Γεώργιος, «*Η έννοια της αλλοτρίωσης και το ιστορικό πρόβλημα επιστημολογίας και συνείδησης στον Μαρξ*», Το βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, τχ. 56, Φθιν. 2009, σ. 211- 238.
- Φαράκλας, Γιώργος, Σημειώσεις από το μάθημα « *Κοινωνική θεωρία: Μαρξ και Βέμπερ*», openeclass.panteion.gr/modules/course_metadata/opencourses.php?fc=13, προσπελάστηκε στις 24/11/18.
- Φόουερμπαχ, Λουδοβίκος, *Η ουσία του χριστιανισμού*, ΚΨΜ, Αθήνα 2012.
- Φουρτούνης, Γιώργος, Παραδόσεις από το μάθημα «*Αλλοτρίωση, ιδεολογία και υποκείμενο στην νεωτερικότητα*», 2017.